

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК:372. 8:37. 01 (575. 2)(043. 3)

Черикчиева Гулмира Мейманбековна

**ОРТО МЕКТЕПТЕГИ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК
ШАРТТАРЫ**

13. 00. 02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты кызматташуунун даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж. А. Чыманов

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
БИРИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНА КОЮЛУП ЖАТКАН АЗЫРКЫ ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАР	
1.1. Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары.....	10
1.2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору.....	16
1.3. Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө.....	27
1.4. Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар.....	35
1.5. Кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндө. . .	39
Биринчи бап боюнча тыянак	48
ЭКИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары.	53
2.2. Илимий изилдөөнүн методдору.	71
2.3. Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары.	75
Экинчи бап боюнча тыянак	90
ҮЧҮНЧҮ БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	
3.1. Сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарты.	92
3.2. Билим берүүнүн жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси.	104
3.3. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну.	113
3.4. Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу – сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары.	121
Үчүнчү бап боюнча тыянак	135
КОРУТУНДУ	137
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	138
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	139

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилин эне тили катары өзүнчө предмет болуп окутулушунун тарыхы бир кылымдан ашты. Кыргыз тилин окутуу октябрь революциясына чейин башталып (И. Арабаев, Х. Сарсекеев. “Алиппе жаки төтө окуу” китеби, 1911-жыл), Совет мезгилинде жүргүзүлүп, эгемендикке эл болгондон кийин да улантылып келет. Бул процесс кыргыз эли барагында, Кыргыз Республикасы турганда окутула берүүчү коомдук-социалдык мыйзамдуу көрүнүш катары жүрө бермекчи.

Окутуу-үйрөтүү боюнча жүз жылдан ашык тарыхы бар кыргыз тилин окутуу процесси мезгилдин суроо-талаптарына жараша айрым өзгөрүүлөргө, толуктоолорго дуушар болуп, жакшыруу, өркүндөө багытындагы иш-аракеттер талашсыз жүрүп келет да окутууда мазмуну менен окутууда формасы олуттуу өзгөрүүлөргө ээ болбостон, негизделип, алгачкы мазмуну менен алгачкы формасын толук сактап келе жатат. Кыргыз тилин окутуунун мазмуну (эмнени окутуу керек?), негизинен өткөн кылымдын 20-30-жылдарын тагыраак анча өзгөчөлөнбөй (программатикалык-материалдардан басымдуу болушу), кыргыз тил илиминдеги болгон жаңы изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кошуп, дагы татаалдаштыруу менен коштолуп келе жатат.

Ал эми кыргыз тилин окутуунун негизги формасы катары класстык сабак билим берүүнүн бардык баскычтарында колдонулуп келет. Соңку маалыматтарга караганда окутуу жана тарбиялоо процесстерин уюштуруунун 98% сабак формасында өтүлөт. Билим берүүнү уюштуруудагы сабактын башкы, жаңы формаларын табууга болгон аракеттер дайыма жана тынбай жүргүзүлүп келе жатканына карабастан, окутуунун алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу формаларын табуунун келечеги жок деп аныктоого болот.

Окутуунун сабак формасы негизделип, практикада колдонула баштагандан бери ал жөнүндө жүздөгөн методикалык эмгектер, ошондой эле практикалык иш-аракеттердин үлгүлөрү, иштелмелери иштелип, сунушталып келет, мындай аракеттер азыркы учурда активдүү жүргүзүлүүдө.

Сабак жөнүндө орус педагог-окумуштуулары XIX, XX жана XXI кылымдарда (К. В. Ельницкий, В. П. Шереметовский, П. О. Афанасьев, Н. К. Кульман, К. А. Москаленко, Л. Я. Леркер, И. Н. Скаткин, А. В. Текучев, Ю. Б. Зотов, М. М. Махмутов, Б. Т. Панов, В. А. Онищук, Е. Н. Пассов ж.б.) өз изилдөөлөрүн арнап, ондогон методикалык эмгектерди жазышкан. Жалпы эле сабактын, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча да эмгектер жазылып, алар сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылып келет. Атап айтсак С. Нааматов, К. К. Сартбаев, С. Үсөналиев, И. Бекбоев, Э. Мамбетакунов, Б. Исанов, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, С. Байгушев, А. Алимбеков, А. Муратов, Ж. Чыманов, С. Рысбаев, К. Добаев, К. Эсеналиева, А. Бектурова ж.б. эмгектери азыркы учурда да пайдаланылып келет. Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча сабактардын иштелмелери, план-конспектилер, ж.б. боюнча атайын жыйнактар чыгарыла баштады. Алар сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга карата өз кызматтарын аткарып келет.

Жалпы эле сабак, анын ичинде, кыргыз тили сабагы жөнүндө бир катар эмгектер, сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикага сунуш кылынган менен кыргыз тилин окутууда, сабак өтүүдө бир катар **карама-каршылыктар** окутуу процессинде орун алып келе жатат:

1. Кыргыз тили сабагы илимий-теориялык жактан кыйла иштелип, көптөгөн тажрыйбалар топтолсо да сабакта коюлган максаттар толук ишке ашпай, кыргыз тили сабагы мектептеги предметтердин ичинен кызыктуу сабактардын катарында калып келет.

2. Кыргыз тилин окутуунун методикасы илимий азыркы суроо-талаптарга жооп бергендей ондогон эмгектерди жаратса да, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү сабак өзүнчө изилдөөнүн, диссертациялык иштин темасы катары иштелбей келет.

3. Мектептер, кыргыз тили жана адабияты кабинеттери азыркы жабдыктар, керектүү каражаттар менен жабдылып, кыргыз тили боюнча сабакты уюштуруп, өткөрүүгө кыйла жакшы шарттар түзүлгөндүгүнө

карабастан, кыргыз тил сабагынын натыйжалары али да төмөн бойдон калып келет ж.б.

Аныкталган карама-каршылыктарды жоюу жана ал аркылуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун шарттарын жана ык-жолдорун аныктоо ишибиздин **актуалдуулугун** айкындап, көрсөттү.

Проблеманын мындайча коюлушу изилдөөбүздүн темасын **“Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары”** деп аныктоо шарт түздү.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктануу илимий багыттары, ири илимий-изилдөө программалары (долбоорлору), билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө программалары, иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Темага байланыштуу педагогикалык-методикалык, практикалык-колдонмолорду адабияттарды окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, кыргыз тили сабагынын азыркы практикадагы абалын аныктоо.

2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптарды аныктоо, аларды аткаруунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

3. Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, аларды сабак программасында пайдалануунун ык-жолдорун, каражаттарын көрсөтүп, колдонууга сунуш кылуу.

4. Иштелип чыккан методикалык ой-сунуштардын алгылыктуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерип, практикада сунуш кылуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер, окутуунун жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж.б. аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунда сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт:

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Азыркы учурдагы окуучулардын укуктарынын өзгөчө корголушу, алардын билим алууга, кыргыз тилин окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндөшү ж.б. жүйөөлөр кыргыз тили мугалимдерине окуучулардын ар бирин, ар бир класстын өзгөчөлүгүн эске алып, инсанга багыттап окутуунун талаптарына артыкчылыктуу маани берүүлөрү зарыл экендигин тастыктап турат. Тагыраак айтканда, “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап

алуу мүмкүн эмес экендигин эске алуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги дидактикалык-методикалык шарты болоорун толук таануу”, – деп жазат А. Алимбеков [6, 32-б.].

2. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын максаты, темага ылайык тандалып, ошол сабакка ылайык окутуунун ык-жолдору жана каражаттары тандалып алынат. Тандалып алынган ык-жолдор өзгөрүүсүз, милдеттүү түрдө сабак процессинде толугу менен, ошол турушунда колдонулушу шарт эмес. Сабак процессинде жүрүшү, андагы түзүлгөн жагдай, шарт, кырдаалдарга жараша өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Анткени сабактын натыйжалуулугун алдын-ала пландаган ык-жолдор гана эмес, сабактагы ыңгайга жараша колдонулган башка ык-жолдор, каражаттар да жогорулатууга кызмат кыла алат.

3. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар боюнча иштелип чыккан дидактикалык шарт-талаптар, методикалык аныкталган шарттары, аларды практикада колдонуу боюнча биз иштеп чыккан ой-сунуштардын, жоболордун алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин педагогикалык-эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары тастыктады жана пайдалануу сунуш кылууга негиз болду.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди, практикалык иштелмелерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, сабактын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык негиздери, сабактын үлгүлөрү изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Педагогикалык эксперименттин иш-аракеттер изденүүчү тарабынан же анын көрсөтмөсү боюнча ишке ашырылды. Корутундулар, практикалык сунуштар изденүүчүнүн жекече иштөөсү аркылуу аткарылды.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы жана практикага киргизилиши: Изилдөөнүн натыйжалары боюнча Республикалык жана Эл аралык бир катар илимий-практикалык конференцияларда, илимий-методикалык кеңешмесинде баяндамалар жасалган. Республикалык илимий журналдарында макала түрүндө жарыяланды. Темага байланыштуу сабактын

үлгүлөрү бонча Бишкек шаарында жана Чүй райондорунда У. Абдукаимов атындагы №8, В. Ф. Марков атындагы №1, С. Ибраимов атындагы №2, Ж. Токторбаев атындагы, Сооронбай уулу Дүр атындагы, Искра атындагы, Т. Каракеев атындагы орто мектептерде жана Аманат-Кызыл-Бирдик билим берүү мекемесинде сабактар өтүлүп талкууланды.

Диссертациянын натыйжаларынын толук жарыяланышы.

Изилдөөнүн жыйынтыктары 11 макалада, анын ичинен анын ичинен 4 илимий макала КР УАК тарабынан сунушталган басылмаларда жана 2 макала РИНЦ системасында жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан жана алардан келип чыккан тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин жалпы көлөмү –141 бет, адабияттардын саны – 124, таблицалар – 14.

БИРИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНА КОЮЛУП ЖАТКАН АЗЫРКЫ ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

1.1. Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары

Мектеп окуучуларына кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын так аныктап алуунун теориялык жана практикалык мааниси чоң. Тилекке каршы, бул маселеге мектеп мугалимдери менен методисттер анча маани беришпей, ага үстүртөөдөн мамиле кылышып, сабактын максаттарын ашкере жалпылаштырылган түшүнүк катары карашат. Чындыгында, кыргыз тилин окутуунун, жалпы эле билим берүүнүн, ийгиликтери менен кемчиликтери ар бир конкреттүү сабакка коюлган максаттарга байланыштуу болот. Азыркы кыргыз тили сабактарына коюлуп жаткан максаттар “маалымат берүү”, “түшүндүрүү”, “айтып берүү”, “тааныштыруу” сыяктуу аныкталат да, сабак процессин ага ылайык өтөт [15, 37-б.]. Сабактын мындай максаттары туура көрүнгөндөй болгону менен, аларга билим берүүгө, окутууга коюлуп жаткан соңку талаптардын алкагында карасак, ал максаттарда мугалимдин гана аткаруучу иш-аракеттери аныкталып, окуучулардын аткаруучу иштери көмүскөдө калганы байкалат. Педагогика илиминин сабактын максатына берилген аныктама-түшүнүктөрү толук эске алынбайт.

“Сабактын максаты – бул убагында мугалим менен окуучунун биргелешкен ишинин негизинде окуучу ээ боло турган болжолдуу натыйжа. Башкача айтканда, сабактын максаты – бул мугалимдин жетекчилиги астында бүткүл сабак процессинде окуучулар өздөштүрүүчү билиминин, алган тарбия-таалиминин, ээ болгон ой жүгүртүү амалынын натыйжасы” [13, 47-б.]. Демек, сабактын максаты мугалимдин да, окуучунун да активдүү, биргелешкен аракеттеринин жыйынтыгында гана ээ болуучу, алынуучу натыйжа. Эгерде бул иш-аракеттерге мугалим активдүү, ал эми окуучу пассивдүү катышса, окуучу тек гана угуучу, кабыл алуучу катары болсо, анда каалаган натыйжа алынбайт, сабактын максаты ишке ашпайт. Мына ушул маселе жалпы билим берүүнү,

кыргыз тилин окутууну аксатып келет. Чыгаан педагогдор окуу бул окутуу эмес, ал окуучунун өз алдынча, максаттуу билим алууга умтулуусу, аркеттенүүсү экендигин баса белгилеп келишет. Бул сабактын максатын аныктоодо, аны ишке ашырууда милдеттүү түрдө эске алынышы зарыл.

Албетте, бардык жана конкреттүү ар бир сабактын максаты билим берүү жөнүндөгү мыйзамдан тартып, мамлекеттин нормативдик документтерге, ар бир билим берүүчү мекеменин, ар бир класстын суроо-талаптарына, максат-милдеттерине ылайык аныкталат. Соңку мезгилдерде “окутуу” термин-түшүнүгүн “билим алуу” түшүнүгү менен бирдикте карап жана маселеге ушул өңүттөн мамиле жасоого көңүл бурула баштады. Бул бекеринен эмес. “Окутуу” – бул өспүрүмдүн сабатын ачып, окуганга, жазганга үйрөтүүдөн тартып, окуу китептеринде берилгендер менен мугалимдин айткан маалыматтарын угуп, жаттап, талап кылган учурларда (сабакта, экзаменде) аларды кайра айтып берүү. Ал эми “билим алуу” – бул окуучунун эртенки жашоо-турмушуна ишмердүүлүгүнө керектүү болгон практикалык көндүмдөргө, сапат-жөндөмдөргө ээ болуусу [19, 139-б.].

Кыргыз тилин окутуунун максатын пландоодо тилдин табиятын, коомдук функцияларын милдеттүү түрдө эске алуу зарыл.

Алар:

- тил – коомдук кубулуш, ал коомдо гана пайда болуп, коомдо гана жашай алат;
- тил – пикир алышуунун, баарлашуунун каражаты;
- тил – өнүгүүнүн жана тарбиялоонун инструменти;
- тил – таанып-билүүнүн каражаты;
- тил – ой жүгүртүүнүн куралы;
- тил – улуттук маданиятты сактоочу жана чагылдыруучусу;
- тил – бардык ишмердүүлүктөрдүн башаты жана уюштуруучусу ж.б.

Тилдин аткарган кызмат, функцияларына таянуу менен ал боюнча билим берүүнүн төрт аспектиси аныкталат.

Алар:

- тил аркылуу таанып-билүү;
- тил аркылуу өнүгүү;
- тил аркылуу тарбия алуу;
- тил аркылуу бир нерсени өздөштүрүү, үйрөнүү [116, 67-б.] .

Берилген аспектилерди кыргыз тили боюнча билим берүү менен байланыштырсак, ал төмөнкүдөй болот.

Схема. Кыргыз тилинен билим берүү

Кыргыз тили боюнча билим берүүнүн көрсөтүлгөн аспектилери өз-өзүнчө бөлүнгөн, жекече бөлүктөр эмес, алар бирин-бири шарттаган, өз ара тыгыз байланышта, карым-катнашта болгон, белгилүү бир алакада болгон бир бүтүндүк болуп саналат.

Окутуунун, конкреттүү сабактын, максатын аныктоодо ар бир аспектинин өзүнчө болуп план түзүүгө, өзүнчө үйрөтүүгө аракет жасоо туура эмес, ал натыйжа бербейт. Тилдин окуп-үйрөнүү аспектисинде окуучу сөз аркылуу ал туюндурган түшүнүктү өздөштүрөт, бул өздөштүрүү өз мезгилинде окуучунун таанып-билүүсүн калыптандырып, өстүрүүгө өбөлгө болот. Тилдеги сөз,

сүйлөм аркылуу окуучунун таанып-билүүсүнүн кеңейиши менен анын өнүгүүчүлүк жөндөм-шыгы да өнүгө баштайт. Эгерде окуучу тилдин аталган үч аспектинин мыкты өздөштүрсө, ал аркылуу тарбиялык маалыматтарды, таасирлерди алат, көнүгөт. Демек, мугалим тилден таалим берүүнүн кайсы аспектисин албасын, аны өзүнчө бөлүп албай, башка аспектилер менен биримдикте алуусу зарыл. Кыргыз тили сабагынын максатын аныктап, ага жетүүгө аракеттерди жасоо бул комплекстүү иш-аракеттер экендигин жана ага мугалим менен окуучу бирдей, тең укукта катышуусу гана болжогон натыйжага жеткирет. Булар кыргыз тили сабагынын максаттарын аныктоодогу өзөктүү маселе болуп саналат.

Азыркы кыргыз тили сабагынын максатын аныктоо салт болгон үч максатын өз алдынча, ошол эле учурда биримдикте кароо аркылуу аныкталат. Ар бир максаттын дидактикалык негиздери тууралуу кыскача маалымат берүү менен ар бирине өз-өзүнчө токтололу.

1. Сабактын билим берүүчүлүк максаты окуучулардын алган, ээ болгон билимдерин практикада кеңири колдонуу менен практикалык көндүмдөргө ээ болушу менен түшүндүрүлөт. Мында билимдерди өздөштүрүү, билүү, таанып билүү, окуу максаттары болуп саналат да, билимден алган натыйжаларды колдоно билүүгө үйрөтүү практикалык максат болот. Демек, теориядан практикага жана практикадан теорияга деген принциптер бекем сакталат.

2. Сабактын тарбиялык максаты билим берүүчүлүк максат менен биримдикте каралат. Окуучу теориялык билимдерди практикада колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуу менен айрым тарбиялык көндүмдөргө да ээ болушат. Тарбиялык максат— бул окуучулардын инсандык мыкты сапаттарын калыптандырууга, өнүктүрүүгө жана аларды көндүмдөргө айлантууга жасаган иш-аракеттердин топтому. Башка максаттар сыяктуу эле сабактын тарбиялык максаты ага багытталган максаттуу жана конкреттүү натыйжаларга ээ болууга негизделген дидактикалык негиздерге таянылып аныкталат жана турмушка ашырылат.

3. Сабактын өнүктүрүүчүлүк максаты жогорку аталган эки максат менен тыгыз байланышта, карым-катышта аныкталат. Окуучулар билим алып, алган билимин турмушта пайдаланууга үйрөнүп, инсандык жакшы сапаттарды (эмгекчилдик, тарбиялык, маданияттык, атуулдук, адеп-ахлактык ж.б.) өздөрүндө калыптандыруу менен өнүгүүгө да өбөлгө түзүлүп, ал процесс жүрө баштайт. Сабак процессинде окуучулар тапшырмаларды аткарып, суроолорго жооп берүү менен өз алдынча ойлонууга, теория менен практиканы айкалыштырууга, корутунду чыгарып, жалпылаштырууга аракеттерди жасап, нерсе, көрүнүш-кубулуштардын себеп-натыйжалык байланыштардын табууга, өз оюн жеткиликтүү, далилдүү билдирүүгө көнүгүшөт. Тагыраак айтканда, окуучулардын ой-жүгүртүүсү өнүгүп, акылы, эрки, эмоциясы, алар аркылуу таанып-билүүгө болгон кызыгуулары артып, көндүм-жөндөмдөрү акырындан өркүндөй баштайт. Бул сапаттардын окуучуларда калыптануусу сабактын өнүктүрүүчүлүк максаттарында ишке ашат. Билим берүүнүн көрсөтүлгөн бардык максаттары сабактын темасына, мазмунуна байланыштуу гана ишке ашпайт. Мында мугалимдин сабакты уюштурушу, колдонгон ык-жолдору менен каражаттары жана мугалимдин инсандык-агартуучулук сапаттары, окуучулар менен кызматташа, баарлаша билүүсү да өзгөчө мааниге ээ болот [54, 12-б.].

Кыргыз тили сабагынын максаттарын аныктоого карата коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга өзүнчө токтололу.

Биринчи, кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк максатына коюлган талаптар:

1. Кыргыз тилин инсанга багыттап, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу талабы. Бул негизги талап болуп эсептелет да, калгандары аны турмушка ашыруунун милдеттери катары каралат. Аталган бул талапты аныктап-түшүндүрүүгө аракет кылалы. Алгач, “инсанга багыттап окутуу” деген эмне? аны кандайча түшүнүп, окутуу процессинде эмне кылыш керек? деген суроолорго жооп издейли.

Жалпы эле билим берүүдө, анын ичинде, кыргыз тилин окутууда, окутуп-үйрөтүүнүн мазмуну биринчи орунга коюлуп, ал эми аны үйрөнүүчүлөргө жетиштүү маани берилбей келет. Башкача айтканда, окуучу бала-окутуунун объектиси. Ага программалык талап болгон предметтин, ар бир сабактын мазмунун билиш керек. Окуучу ал мазмунда өздөштүрө албаса, ал начар окуучу, окутуп-үйрөтө албаса, ал начар мугалим болуп келген. Эгерде мугалим талап кылынган окутуунун мазмунун окуучунун толук өздөштүрүүсүнө жетише албаса, анда ал мугалимдин билими начар, колдонгон ык-жолдору, каражаттары эски, жараксыз. Бул көрүнүштөгү эң негизги мүчүлүштүк баланы объекти катары көрөт, ага зарыл деп тапкан билимдерди, маалыматтарды окутууга, үйрөтүүгө болот деген так эмес түшүнүктүн орун алышында болуп келди. Билим берүүнү, сабакты инсанга багыттап окутуу нугуна буруу көрсөтүлгөн мүчүлүштүктү жоюуга багытталган.

Соңку дидактикалык талаптарга ылайык окуучу-бала – окутуунун субъектиси. Ал – өзү теңдүү классташтары менен белгилүү бир жалпылыкка, окшоштукка ээ болуу менен бирге, жеке өзүнө гана мүнөздүү, өзүнө гана тиешелүү болгон кулк-мүнөзгө, касиет-сапаттар, максат-мүдөөлөргө эгедер болгон өспүрүм. Анын жеке мүнөзү, дүйнөнү таанып-билүүсү, ишеними жана кабыл алуусу, кызыгуусу бар. Алардын эч себепсиз же жөндөн-жөн эле баш тартышпайт. Ошондуктан, кыргыз тили мугалими конкреттүү сабактын максатын так жана кепилдиктерге таянуу менен инсанга багыттап аныктагысы келсе, төмөнкүлөрдү тактап алуусу зарыл:

– окуучу-баланын субъектик таанып-билүүчүлүк тажрыйбасын, мүмкүнчүлүктөрүн так билүү;

– окуучу-баланын сабак процессинде окуу материалынын мазмуну, формасы боюнча кайсыларга көбүрөөк кызыга тургандыгын эске алуу;

– берилген тапшырмалардын окуучунун оозеки же жазуу формасында аткаруусуна, билимин баалоону жана башка иштерди аткарууну өзү каалагандай жүргүзүүгө шарт түзүү;

– окуучу-баланын берилген тапшырманы кандай жолдор менен аткарды, аткаруу процесси кандай болгондугун эске алуу ж.б.

Албетте, сабактын инсанга багыттап аныкталган максатын дароо эле, биринчи сабактан тартып ишке ашыруу дээрлик мүмкүн эмес. Ал үчүн мугалимдин максаттуу, системалуу жана сабырдуу иш-аракеттерди жүрүшү талап кылынат. Инсанга багыттап окутуу иштери окуучуну жакындан, ар тараптуу таанып-билүүдөн жана сабак процессинде окуучунун өздүк “менин” көрсөтүүсүнө өбөлгө түзүүдөн башталышы шарт. Окуучу өз оюн (туурабы, туура эмеспи) сабакты тартынбай, ачык айтууга, аны далилдөөгө жана коргоого үйрөнүүсү керек. Мына ушул шарттар аткарылып, окуучу өз оюн тартынбай айтып, жеке кызыкчылыгы менен жеке пикирин коргоого көнүккөндөн кийин, мугалим жалпы класс жана ар бир окуучу менен иштеше алуусуна жетишүүгө болот. Ал эми сабакты компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу боюнча өзүнчө сөз болот.

1.2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору

Кыргыз тилин орто мектепте окутуунун максаты – окуучуларды кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү колдоно билүүгө, кеп ишмердүүлүктөрүнүн бардык түрлөрүндөгү компетенттүүлүктөргө ээ болууга, кеп маданиятынын эрежелерин кебинде туура сактоого үйрөтүү, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү. Азыркы кыргыз тили сабагынын теориялык, технологиялык жана практикалык бардык иш-аракеттери, изилдөө иштери, конкреттүү үлгүлөрү аталган максатты ишке ашырууга багытталышы зарыл. Илимий-методикалык иликтөө иштерин талаптагыдай жүргүзүү, керектүү натыйжаларга ээ болуш үчүн окутууга коюлган максаттын маани-маңызын тактап алуу талабы бар.

Соңку мезгилге чейин кыргыз тилин мектептерде окутуунун мазмундук негизин грамматикалык маалыматтар түзүп келген. Ж. Чымановдун изилдөөсү боюнча окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн жакшыртып, өркүндөтүүгө 5-11-класска чейин бөлүнгөн жалпы сааттын 17,4% гана каралган [118, 400-б]. Бул мектеп окуучулары кыргыз тили сабагында жандуу жана практикалык кыргыз тилин эмес, кыргыз тил илимин окутуу дегенди билдирет. Азыркы кыргыз тили боюнча кыргыз тилинин грамматикасы окутуунун толук мазмунун түзө албайт. Ал материалдар окутуунун каражаты катары үйрөтүлөт. Окуучунун кыргыз тилинин лексикалык-грамматикалык байлыктарын өздөштүрүүсү, жетишүүсү, максат толук ишке ашышы үчүн, окуучу өздөштүргөн билимдерин турмушта, өз ишмердүүлүгүндө колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болушу зарыл. Мына бул талап окутуу-үйрөтүү иштерине, кыргыз тили сабагына мазмундук, методикалык орчундуу өзгөртүүлөрдү, жаңылоолорду киргизүүнүн зарылдыгын тастыктайт. Ал өзгөртүүлөр, баарынан мурда, окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн белгиленген компетенттүүлүктөргө негиздеп өркүндөтүүгө багытталышын талап кылат. Башкача айтканда, окуучунун кыргыз тили боюнча тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөргө ээ болушуна артыкчылыктуу маани берилиши шарт.

Кыргыз тилин талаптарга ылайык окутууну турмушка ашыруу үчүн нормативдик документтерде белгиленген милдеттер тууралуу толук маалыматка ээ болуу зарыл. Мурунку, салттуу милдеттерден айырмаланып, азыркы аныкталган милдеттер жалпы жана негизги болуп экиге бөлүнүп берилген. Ар бирине өзүнчө токтололу.

1. Жалпы милдеттерге таанып-билүүчүлүк, жүрүм-турумдук жана баалуулуктарды калыптандыруу талабы коюлган.

“Таанып-билүүчүлүк – эне тилин жашоо турмушундагы, коомдогу, ишмердигиндеги орду менен, маанисин так жиктеп билүүгө үйрөтүү менен, эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты жана чындыкты чагылдыруунун, ошондой эле, башка окуу предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга көнүктүрөт” [50, 73-бет].

Кыргыз тилин окутуунун негизги жалпы милдети катары таанып-билүүчүлүктү белгилөөнүн өз жүйөсү бар. Таанып-билүү илимде “когнитивдүү”, “когнитивдик” деген термин менен берилип, аны психология, лингвистика, педагогика, философия жана башка илимдер өз максат-милдеттерине жараша колдонуп, түшүндүрөт. Педагогикада “когнитивдик мамиле”, “когнитивдик критерий” сыяктуу терминдерди колдонуп, кабыл алуу, көңүл буруу, эске тутуу процесстерин, кеп менен ойлоонун биримдигинин натыйжасында билим берүүнүн өзүнчө парадигмасы деп билет. Лингвистикада өзүнчө “когнитивдик лингвистика” деп аталган багыт бар. Анда тилди аң-сезим жана ой жүгүртүү менен биримдикте карап, тилдин өнүгүүсүн ой жүгүртүү категориясында карайт. Когнитивдик лингвистика үчүн тил таанып-билүүнүн когнитивдик инструменти болуп саналат.

Когнитивдик психология таанып-билүүнүн активдүүлүгүн натыйжалуулугун билим алуу, аны уюштуруу жана пайдалануу иш аракеттери менен байланышта карайт. Кыргыз тили мугалиминин таанып-билүү жөнүндөгү илимий түшүнүктөрдү толук билиши тилди окутуунун бул милдетин турмушка ашырууга өбөлгө түзөт.

Кыргыз тилин окуп жаткан окуучу, баарынан мурда, эне тили деген эмне, анын жеке жашоо турмушундагы, ишмердигиндеги ролу кандай? деген суроолорго толук жооп бере ала турган, анын үстүндө дайым ойлонгон болушу шарт. Бекеринен кыргыз элинде : “Эне сүтү бой өстүрөт, эне тили ой өстүрөт”, деген макал айтылган эмес. Мугалим бул макалга зарылдыгына жараша ар дайым токтолуп, эне жана эне тилинин жакындыгын, биримдигин, экөө тең ыйык, баалуу боло тургандыган эскерттип туруусун сунуш кылабыз.

Окуучу эне тилин таанып-билүүнүн негизги булагы, каражаты экендигине терең ынанып, тилди, сүйлөөнү аң-сезим, ой жүгүртүү, маданият менен байланышын өздөштүрүп, аларды өз турмушунда колдонуу көндүмдөрүнө ээ болушу окутуучунун негизги милдеттеринен болуп саналат.

“Жүрүм-турумдук – окуучуну кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу) сүйлөшүү, баарлашууларды ар кандай

чөйрөлөрүндөгү кептин жүрүм-турумдук маданиятын толук билүүгө жана колдонууга үйрөтөт” [50, 76-б]. Бул жалпы милдет окуучунун кыргыз тилинин стилистикасы жана кеп маданияты боюнча жетиштүү билимге ээ болуп, аларды практикада үйрөнүүсүн талап кылат. Милдетти турмушка ашыруу үчүн кыргыз тили сабагында окуучу мүмкүн болушунча көп сүйлөп, үн чыгарып көркөм окуусуна убакытты аябообуз керек. Сабакта көркөм окуп, көркөм окууну угуп, түшүнүүгө көнүксүн.

“Баалуулук – окуучуну эне тилин улуттук улуу дөөлөт, сыймык, маданият катары кабыл алып, аны тарыхый-руханий мурас деп таанып, аны менен сыймыктанууга, коргоого жана колдонууга көнүктүрөт” [50, 76-б].

Берилген жалпы милдеттердин бардыгында окуучунун билим, маалымат алып, өздөштүрүүсүнө басым коюлбастан, алган билимдерин турмушта колдонууга, көндүмдөрүнүн калыптанышына басым коюлат. Бул талапты мугалим дайыма эске тутуп, сабактын жалпы мазмунун ушул максатка баш ийдириши зарыл. Кыскасы, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан жалпы талаптар тилдин грамматикасына басым койбостон, тилди кепте, жазууда жана турмушта колдоно билүүгө көнүктүрүүнү биринчи планга коет.

Кыргыз тилинин азыркы программасы кыргыз тилин окутуунун, негизги милдеттерин он бирге бөлүп көрсөткөн. Ал милдеттер бири-бири менен байланышта, карым-катышта болуп, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат. Кыргыз тили мугалими бул милдеттерди ылайыгына жараша ар бир сабакта турмушка ашырууга аракет кылышы зарыл. Кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттери төмөнкү талап менен башталат:

Окуучуларга кыргыз тилинин фонетикалык системасын, анын сөздүк кору менен байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык жана орфоэпиялык нормалары менен эрежелерин теориялык негизде үйрөтүү [50, 76-б].

Көпчүлүк практик мугалимдер, айрым методисттер бул милдетти кыргыз тилинин грамматикасын окутуунун мазмуну катары түшүнүп, кабыл алышат,

окутууда артыкчылыктун маани беришет. Түпкүлүгүндө бул туура эмес түшүнүк.

Эгерде коюлган баардык милдеттерди терең талдап, түшүнүүгө жетишсек, аталган биринчи милдет кыргыз тилин окутуунун негизги каражаты (мазмуну эмес) болгон теориялык материалдарды өздөштүрүүнүн зарылдыгын көрсөтүп турат. Бул милдет кыргыз тилин окутуунун илимийлүүлүк принцибине негизделген. Окутуунун баардык милдеттерин ишке ашырууда негизги теориялык каражат – бул тилдин теориясы. Ансыз тилди, эне тилди окутуу өзүнүн дидактикалык-теориялык негизинен ажырап калат.

Ошентип, биринчи милдет калган милдеттерди аткаруунун илимий-педагогикалык пайдубалы болуп саналат. Ага таянуу менен кийинки милдеттер, атап айтсак: окуучунун сөз байлыгын өстүрүү, жакшы сүйлөөгө, сабаттуу жазууга үйрөтүү, текст талдоо, текст түзүү, стилдерди өздөштүрүү, эне тили менен сыймыктануу, аны колдоо жана коргоо милдеттеринин баардыгына биринчи милдет таяныч болот. Муну толук аңдап билүүгө милдеттүүбүз. Кыргыз тилин окутуунун жалпы жана негизги милдеттерин ишке ашыруу маселеси конкреттүү сабактын максатында аныкталып, ал аркылуу аткарылат.

Кыргыз тилин окутууда, конкреттүү сабактын натыйжалуулугун арттырууда мугалимдин сабактын максаты менен милдеттерин так жиктеп, ага карата сабакты уюштуруусу өзгөчө мааниге ээ. Же бүтүндөй сабактын натыйжасы коюлган максаттын тактыгына жана реалдуулугуна көз каранды. Тилекке каршы, мугалимдердин басымдуу бөлүгү бул маселеге анча маани беришпей, максаттарды терең ойлонбостон коё беришет. Көпчүлүк учурда ал реалдуу болбогондуктан, ишке ашпай калат. Сабактын максатын туура коюунун мааниси тууралуу окумуштуулар И. Бекбоев менен А. Алимбеков мындай деп белгилешкен:

“Сабактын максаттарынын жана милдеттеринин маанисин даана билбей туруп, сабакты өткөрүүнүн методикасын, анын мазмунун жана анда аткарыла турган иш-аракеттердин багытын туура аныктоого болбойт. Эгерде мугалим сабактын максатын жана милдетин даана түшүнүп билсе, анда ал эч бир

жыйынчылык, татаалдыкка карабастан сабакты өткөрүүгө ынтызар болуп, сабакта окуучулар коллективинин ишин рационалдуу, жыйынтыктуу жана жыйнактуу уюштуруп өткөрүү жөндөмдүүлүгү пайда болот” [12, 192-б].

Биринчи, билим берүүнүн максаты – бул окуучуда эне тили боюнча аныкталган билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандыруу. Булардын жыйындысы же окутуунун мазмуну компетенцияларга ажыратылып аныкталат.

Экинчи, тарбиялык максат – бул окуучуда адамдын инсандык мыкты сапаттарды, жөндөмдөрдү, билгичтиктерди калыптандыруу. Мында атуулдук, эмгекчилдик, чыгармачылык, сезимталдык, сабырдуулук, өз алдынчалуулук ж.б. сапаттарга өзгөчө маани берилет.

Үчүнчү, өнүктүрүүчүлүк максат – бул окуучуда өз алдынча ой жүгүртүү, таанып-билүүчүлүк жөндөмүн өркүндөтүү, акыл-эсин, эркин, эмоциясын, өзүн-өзү сыңдоосун өнүктүрүү. Адам дайыма өнүгүп-өсүүдө, жаңыга умтулууда болот. Окуучуда мындай көндүмдөрдү калыптандыруу билим берүүнүн өзөктүү маселелери болуп саналат.

Жалпы эле сабактын аталган үч максаты ар бир конкреттүү предмет, конкреттүү сабакта өзүнчө тактыкка, конкреттүүлүккө ээ болот. Айрым предметтерде билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүк кеңири болсо, экинчилеринде тарбиялык, үчүнчүлөрүндө өнүктүрүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү кеңири болот. Ал эми кыргыз тили сабагынын мүмкүнчүлүктөрү башка предметтерден кескин айырмаланып турат. бул тууралуу кыргыз тили мугалими толук билиши керек.

Кыргыз тили – эне тили сабагы бул:

- өзүн-өзү, өзүнүн айлана-чөйрөсүн, өз улутун билүү;
- өз элинин тарыхын, маданиятын, үрп-адатын өздөштүрүү;
- кыргыз тили сабагы боюнча баарлашууга көнүгүү;
- кыргыз тили сабагы – ойлонуунун өнөрканасы;
- жакшы сүйлөп, сабаттуу жазууга машыгуу;
- окуучунун таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Тилекке каршы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү практикасында эне тилдин таанып-билүүчүлүк тууралуу изилдөө иштери, практикалык аракеттер жокко эсе. Биздин оюбузча, бул маселе тез иликтөөгө алынып, сабакта практикалана башталышы зарыл. Айрым жалпы маселелерине токтололу.

Дидактика илиминде окуу материалын таанып-билүүгө багытталган маалыматтардын системасы катары каралып, бул маселени психодидактиканын талаптарына ылайык иштеп чыгуу сунушталат [55, 30-б.]. Таанып-билүү өтө татаал жана көп кырдуу, бирок өзгөчө зарыл процесс. Таанып-билүү окуучуунун ой жүгүртүүсүнө, ой жүгүртүүсүнүн жогорку формасына жетишүүсүнө байланыштуу болот. Окуучулардын ой жүгүртүүлөрү активдүү жүрүшү үчүн

берилүүчү дидактикалык материалдар ой жүгүртүүнүн мыйзам ченемдерине дал келиши керек. Окуучулардын билим алуу, үйрөнүү иш-аракеттери ой жүгүртүүнүн удаалаштык мыйзам-ченемдерине баш ийиши керек. Ал психологиялык жана дидактикалык элементтерди камтуу менен, таанып-билүүнүн этаптары аркылуу ишке ашат. “Бул этаптарды аныктоодо таанып-билүү теориясынын негизги жобосу эске алынат. Окуучу кайсы гана түшүнүктү же окуу материалын өздөштүрүү үчүн алгач аларды сезип-туюусу кабыл алуусу жана элестетиши керек. Андан кийин ошол элестер боюнча ой жүгүртүп, ойду корутундулап, жыйынтык чыгарат. Натыйжада окуу материалын түшүнүп өздөштүрөт. Таанып-билүүнүн кийинки этабында өздөштүргөн материалды окуучулар турмуштук же билим алууга арналган маселелерди чыгарууга колдоно алышат” [54, 20-б]. Андан кийин Э. Мамбетакунов В. И. Лениндин: “Объективдүү чындыкты таанып билүүнүн жолу – жандуу баамдоодон абстрактуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү” деген белгилүү сөзүн келтирет. Бул маалыматтар кыргыз тили сабыгынын таанып-билүүчүлүк функциясына көңүл буруп, окутуу процессинде эске алуунун зарылдыгын тастыктап турат.

Жандуу баамдоо таанып-билүүнүн алгачкы этабы катары кыргыз тили сабагында дайыма эске алынуучу маселе болууга тийиш. Ал үчүн окуучунун кыргыз тили сабагына көңүл буруп, ага кызыгып, ал боюнча билим алуунун муктаждыгын сезе билишине жетишүү талабы коюлат.

Эгерде кыргыз тили мугалими сабактын максаттарын так аныктап, аларды турмушка ашырууда аткарылуучу милдеттерди көрө билип, сабак процессиндеги баардык иш-аракеттер милдеттерди аткарууга багытталса, анда сабактын натыйжалуугугун арттырууда зарыл методикалык шарты аткарылган болот. Бирок көпчүлүк мугалимдер кыргыз тили сабагынын максаты менен милдетин чаташтырып, алардагы жекелик менен өзгөчөлүктөрдү так ажырата алышпайт. Натыйжада сабактын коюлган максатына доо кетип, коюлган милдеттер толук аткарылбайт. Кыргыз эл мугалими И. Бекбоев сабактын максаты менен милдети тууралуу мындай дейт: “Акыркы натыйжага окуучу

дароо эле ээ боло койбойт. Максаттарга жетишүү үчүн окуучу бир катар аракеттерди жана операцияларды жасайт, мындан тышкары окуучунун иш-аракети белгилүү педагогикалык шарттарда өтөт. “Сабактан милдеттери деп – дал ошол педагогикалык шарттарда окуу процессинин аралык звенолорунда жетишиле турган натыйжаларды түшүнөбүз” [12, 192-б]. Мындан улам сабактын милдети – бул сабактын максатын ишке ашыруудагы аткарылуучу иш-аракеттердин бир бөлүгү. Сабактын жүрүшүндө мындай бир нече бөлүктөрдүн так аткарылышынын жыйынтыгы аркылуу анын максаты аткарылат.

Мисалы, сабактын билим берүүчүлүк максаты зат атоочтун жөндөмө категориясы боюнча окуучулардын түшүнүктөрүн калыптандыруу болсо, мындай сабакка төмөндөгүдөй милдеттер коюлушу шарт:

- окуучунун зат атооч боюнча түшүнүктөрүн тереңдетүү;
- жөндөмө категориясынын тилдеги жана кептеги маанисин, ролун окуучулардын өздөштүрүүсүн камсыз кылуу;
- жөндөмөлөргө тиешелүү мүчөлөрдү жана суроолорду аныктай билүү;
- сөздөрдү жөндөй алуу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- алган билимди бышыктоо, чыңдоо максатында көнүгүүлөрдү иштөө, көндүмдөрдү өркүндөтүү ж.б.

Кыргыз тили сабагынын максаттарына ылайык төмөнкүдөй милдеттерди коюуга болот. *Сабактын билим берүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы милдеттер:*

- окуучулардын тилдик, кептик жана маданий түшүнүктөрүн калыптандырып, аларды өркүндөтүүгө аракеттерди жасоо;
- окуучулардын оозеки жана жазуу кебин жакшыртууга аракет кылуу;
- кеп маданиятын жакшыртуу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- иш кагаздарын жазуу көндүмдөрүн арттыруу;
- орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулуктарын арттыруу;
- текст талдоо, текст түзүү көндүмдөрүн бышыктоо.

Кыргыз тили сабагынын тарбиялык максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер:

– улуттук жана адамзаттык дөөлөт-баалуулуктарды барктоого, сактоого жана колдоно билүүгө көнүктүрүү;

– улуттук тил жана улуттук маданият менен сыймыктануу, колдонуу көндүмдөрүн байытуу;

– ар кандай маселе, кырдаалдар боюнча өз алдынча чечим чыгаруу, көндүмдөрдүн тереңдетүү;

– ой жүгүртүү көндүмдөрүн жогорулатуу, ой жүгүртүү менен ойдун берилишин, (айтылышын) эриш-аркак жүргүзүүгө көнүктүрүү;

– атуулдук, акыйкаттык, демократиялык түшүнүк сезимдерин байытуу;

– адеп-ахлактык, этикалык-эстетикалык сапаттарды өзүнө сиңирүүгө үйрөтүү;

– маданияттуу сүйлөөнүн, маданияттуу жүрүм-турумдун мыкты үлгүлөрүн алып жүрүүгө көнүктүрүү;

– окуу, угуу жана жазуу ишмердүүлүктөрдү өркүндөтүү ж.б.

Кыргыз тили сабагынын өнүктүрүүчүлүк максатын ишке ашыруудагы негизги милдеттер:

– кеп ишмердүүлүктү өркүндөтүүгө өзгөчө маани берүү;

– эне тилин окуп-үйрөнүүгө, аны сыйлоого жана сыймыктанууга болгон кызыкчылыктарды арттыруу;

– өз алдынча билим алуу, өзүн-өзү тарбиялоо көндүмдөрүн өркүндөтүү;

– окуучулардын билим алуу технологияларынан калыптанып, өнүгүшүнө өзгөчө маани берүү;

– окуучулардын сүйлөөсүнүн так, толук жана жеткиликтүү болуусуна көз салуу;

– сөз байлыгын, түшүнүктөрүн байытуу аракеттерин адатка айлантуу;

– билимин, тажрыйбасын, компетенттүүлүктөрүн өз алдынча өркүндөтүүгө көнүктүрүү ж.б.

1.3. Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө

Адамзаттын тарыхындагы эң маанилүү ачылыштардын бири катары класстык сабак таанылып, ал өтө татаал социалдык көрүнүш катары илимде ар түрдүү өңүттөп каралып, талданып, аны өркүндөтүүгө аракеттер жасалып келет. Сабакты *мазмундук, структуралык, функционалдык, уюштуруучулук, технологиялык, натыйжалык* өңүттөрдөн иликтөөгө болот. Мындай иштер жүргүзүлүп келет. Сабактын өзүнө берилген аныктамалар түшүндүрмөлөр да арбын, аларды тактоого болгон аракеттердин тынымсыз жүрүшү да мыйзам ченемдүү. Сабак – жандуу, өзгөрмөлүү, эки тараптын (мугалим – окуучу) бирдей катышуусу менен жүрүүчү татаал процесс. Сабак тууралуу белгилүү педагог М. Н. Скаткиндин берген аныктамасы анын табиятын андап билүүгө кызмат кыла алат деп эсептейбиз.

“Ар бир сабакта, – деп жазат М. Н. Скаткин, – педагогиканын, технологиянын, физиологиянын, социологиянын жана окутулуп жаткан предметин өзгөчө маанилүү талаптары чагылдырылат, билим берүүнүн, тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн жалпы жана жекече милдеттери ишке ашырылат, мугалим жана окуучунун ишмердүүлүктөрү органикалык түрдө жуурулушат, максаттар, мазмун, методдор өз ара татаал биргеликте аракетке келет” [102, 140-б]. Мындан улам сабактын табияты канчалык татаал экендиги, анда бир нече максаттар коюлуп, түрдүү каражаттар, түрдүү ык-жолдор колдонулуп, эки тараптын ишмердүүлүктөрү бир максатты көздөп, бир бүтүндүктө жүргүзүлүшү шарт экендиги ачыкка чыгат. Сабак жалпы эле билим берүү процессинин өзүнчө бирдиги катары каралат, аны уюштуруу жана аткаруу белгилүү бир илимий жоболорго таянылган татаал структуралык түзүлүш болуп саналат. Ал эми сабак тууралуу иштелип чыккан илимий жоболор коомдун социалдык суроо талаптарына, муктаждыктарга негизделет, аларды канаттандырууга багытталат. Чет тилдерди окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис-окумуштуу Е. И. Пассов сабактын илимий жоболорунун негизин сабакта кармануучу принциптер түзүүсү зарыл деп белгилеп, алты негизги

принципти сунуш кылган. Биз аларга таянуу менен азыркы кыргыз тили сабагынын принциптерин аныктоого аракет кылабыз. Мында билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптери жана предметтик принциптер да эске алынышы зарыл. Е. И. Пассов сунуш кылган биринчи принцип билим берүү процессин *баарлашуу процессинин модели* катары кароого негизделген [83, 640-б.]. Бул сунуш кызыктуу жана атайын токтолууну талап кылат. “Жакшы сүйлөөгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө болот” деген накыл сөз кеңири тарап, тилди окутуп-үйрөтүүдө ага көңүл бурула баштады. Тил сабагынын өзүн баарлашунун (*общение*) модели катары кароо сунушу да жогорку накыл менен үндөшүп турат. Анын үстүнө, кыргыз тили сабагынын негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү экендигин эске алсак, сабакты баарлашунун өзгөчө модели катары кабылдап, окутуу процессин ушул нукта жүргүзүүнүн алгылыктуу экендиги айкындалат. Педагогика илиминде “педагогикалык баарлашуу” деп аталган маселенин болушу жана ал боюнча атайын изилдөө иштери жүргүзүлүп келе жаткандыгы да бул багытка көңүл буруп, маани берүүнүн зарылдыгын тастыктап турат.

Педагогикалык баарлашуунун билим берүүдөгү орду, мааниси жана ролу тууралуу белгилүү окумуштуулар А. А. Леонтьев, В. А. Кан-Калик, П. И. Пидкасистий ж.б. өз эмгектеринде атайын кайрылышкан. Аларды жалпылоо менен төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот.

Педагогикалык баарлашуу – мугалим менен окуучунун ортосундагы максаттуу жана жандуу пикир алышуунун өзү. Оптималдуу жана натыйжалуу педагогикалык баарлашуу окуучулардын билим алуусуна ыңгайлуу шарт түзүп, алардын чыгармачылык ишмердүүлүктөрүнө өбөлгө болуп, мугалим менен окуучунун бирин-бири сыйлаган, бир максатка умтулган ишмердүүлүктөрүн уюштуруунун каражаты болуп саналат.

Педагогикалык баарлашуунун илимий-практикалык табиятын толук андап-түшүнүү үчүн ал тууралуу педагогика илиминин гана жыйынтыктарына таянуу жетишсиздик кылат. Жалпы эле баарлашуу (сүйлөшүү, пикир алышуу) адамдын жашоо-турмушунун, ишмердүүлүгүнүн, өнүгүүсүнүн зарыл шарты,

формасы болгондуктан, коомдук бул көрүнүштөрдү психологиялык өнүттөгү изилдөөлөргө кайрылуу зарыл. Психология илими баарлашууну бир эле учурда индивидуалдардын биримдиктеги аракеттери катары, маалыматтык процесс катары, адамдардын бири-бирине кылган мамилеси катары, бири-бирине таасир этүү процесси катары, бири-бирин түшүнүү катары көрүнүүчү татаал жана көп кырдуу процесс деп аныктайт. Натыйжада, *баарлашуунун өзү карым-катнаш, ишмердүүлүк, субъектилердин өз ара мамиле кылууларынын спецификалык формасы деген тыянак чыгарууга болот.*

Баарлашуунун жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө жараша белгилүү методист-окумуштуу Е. И. Пассов тил сабагын уюштуруп, өтүүнүн өзүн баарлашуунун модели катары сунуш кылган. Педагогикалык баарлашууну көпчүлүк окумуштуулар окутуунун жана тарбиялоонун ык-жолдорунун, каражаттарынын структурасына кошуп, аларды ишке ашыруунун ыгы катары карашат. Мындай баарлашуу маалыматтык, интерактивдик, таасир этүүчүлүк, кызыктыруучулук жана башка маанилүү функцияларды аткарат. Ошондуктан кыргыз тили мугалими педагогикалык баарлашуунун илимий жана практикалык маселелерин терең түшүнүп, сабакты жандуу, кызыктуу, эмоционалдуу жана натыйжалуу жүргүзүүдө анын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануусу зарыл. Окуучу билим алуу менен бирге эле баарлашууга да көнүгүшү шарт. Белгилүү Ленинграддык мугалим Е. Н. Ильин балдар мектепке окуп, билим алыш үчүн гана келбей турганын, алар сүйлөшүп, баарлашуу үчүн да келип, баарлашуу аркылуу билимге ээ болушарын белгилеп көрсөткөн. Педагогикалык баарлашуунун негизги түрлөрү катары буларды көрсөтүүгө болот:

1. Нукура кесипкөйлүк менен бүтүндөй педагогикалык ишмердүүлүгүн эң жогорку профессионалдык талаптарга негизделген баарлашуу. Мында баарлашуу билим алуу жана кесиптик кызыкчылыктар менен эриш-аркак жүрөт.

2. Кызматташтыкка, жылуу мамилеге негизделген баарлашуу. Мында мугалим менен окуучу бир максатка биригишет. Педагог насаатчы, жашы улуу жолдош жана биргелешкен окуу ишмердүүлүгүнүн катышуусу болот. Ошол эле

учурда тенаталыкка, тентуш болууга жол берилбейт. Бул айрыкча жаш педагогдорго тиешелүү.

3. Аралыкта, өз ордун сактоого негизделген баарлашуу. Бул практикада өтө кеңири тараган. Мында мугалим менен окуучунун өз ара алакасында белгилүү аралык сакталат. Окутууда кадыр-барк, кесипкөйлүк, ал эми тарбиялоодо жаш курак жана тажрыйба өзгөчө мааниге ээ болот.

4. Башкарууга, коркутууга негизделген баарлашуу. Бул – баарлашуунун алгылыксыз жана негативдүү формасы. Окутуу процессин баарлашуунун көрсөтүлгөн формасында жүргүзгөн мугалим чыныгы педагог катары таанылбайт.

5. Жаш мугалимдерге мүнөздүү болгон жасалма баарлашуу. Мында мугалим окуучуларга ашкере акылдуу, билимдүү көрүнүүгө аракет кылат. Мындай баарлашуу жасалма болуп, окуучулар арасында мугалимге болгон сый-урмат, кадырлоо өтө төмөн болот.

Ошол эле учурда билим берүүдөгү негизги көйгөйлөр толук чечилбей, тескерисинче, тереңдеп, көнүмүшкө, адатка айланган терс көрүнүштөр көбөйгөндөй болуп жатканын да танууга болбой калгандыгы тынчсыздандырат.

Таалим-тарбиянын сапатын жогорулатууну, биздин бекем ишенибизде, билим берүүгө болгон жедеп калыптанып, көндүмгө айланган көз караш, мамилелерди заман талабына ылайык карап чыгып, жаңылоодон баштоо зарылдай.

Кадимки салттуу сабактарда окуучулар мугалим тарабынан берилген суроолорго жооп бере алышат, мисалдарды келтиришет. Өтүлгөн сабак жана окуучулардын алган билимдери да ошол суроо жана ага берилген жоопко карай бааланат. Бул көрүнүш ондогон жылдардан бери өкүм сүрүп келет. Окуучу мурунку сабакта өтүлгөн эрежени билет, ага карата окуу китебинде берилген мисалдарды да келтирет, бирок ал маалыматтарды өзүнүн кеп ишмердүүлүгүндө пайдалана албайт. Демек, билим берүү, окутуу материалды аң-сезимсиз, механикалык түрдө жаттоого негизделген. Буга мугалим да, окуучу да, мектеп жетекчилиги да, текшерүү да көнгөн. Кыргыз тили

сабагынын натыйжалуулугун арттырууну көздөсөк, белгиленген көрүнүштөн кутулуу зарыл.

Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өркүндөтүүдө аларга берилүүчү суроолордун мазмуну жана аткарылуучу көнүгүү иштеринин түрлөрү, формалары өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тили сабагында берилүүчү суроолордун дээрлик бардыгы окуучулардын алган билимдерин билдирүүгө (айтып берүүгө) гана багытталып келет. Бул туура эмес.

Кеп, жалпы эле кеп ишмердүүлүгү, баарлашуу өз ичине бир нече милдеттерди камтый тургандыгы белгилүү. Кыргыз тили сабагында, мүмкүн болушунча, кептин бардык милдеттери ачылышы керек. Алардын негизгилери булар:

1. *Билдирүү – айтуу, кабарлоо, жарыялоо, маалыматты берүү, жооп берүү ж.б.* Кептин бул милдети кыргыз тили сабагында кеңири колдонулат. Окуучулар окуганын, жаттаганын, эстеп калганын айтып бере алышат.

2. *Түшүндүрүү – тактоо, мүнөздөө, көрсөтүү, бөлүп көрсөтүү, конкреттештирүү, көңүлдү буруу ж.б.* Кептин бул милдети сабакта жарым-жартылай гана, көбүнчө, кокусунан, кырдаалга жараша гана аткарылат. Мындай иштин көпчүлүгү мугалим тарабынан аткарылат. Мындан улам окуучулардын сүйлөөсүндө бул милдетти өстүрүп-өркүндөтүүгө аракеттер аз болот, окуучу буга анча маани бербейт.

3. *Кубаттоо – колдоо, сунуштоо, кеңешүү, бекемдөө, каалоо, куттуктоо, өтүнүү, белгилөө ж.б.* Окуучулардын сүйлөөлөрүндө кептин бул милдетине дээрлик көңүл бурулбайт. Бул милдет мугалимге гана тийиштүү нерсе катары кабыл алынат. Анткени мугалим берген суроо, тапшырмаларда мындай милдеттер болбойт. Окуучуга кубаттоо тибиндеги сөздү айтууну туура эмес деп түшүнөт. Бул – өкүнүчтүү көрүнүш.

4. *Сын-пикир айтуу – сындоо, каршы болуу, жокко чыгаруу, таануу, айыптоо, кабыл албоо, макул болбоо ж.б.* Мындай сөздөрдү сабак процессинде айтуу окуучунун түшүнө да кирбейт. Анткени сабактын борборунда мугалим гана турат. Мугалим түшүндүрөт, мугалим сурайт, мугалим тапшырма берет,

мугалим баалайт, мугалимдин айтканы – мыйзам, аны бузууга болбойт. Кыргыз тили сабагын кызыксыз, тажатма, кыйноо катары көрсөтүп жаткан негизги себеп – ушул.

5. Ынандыруу – далилдөө, негиздөө, ишендирүү, кызыктыруу, көндүрүү, өз пикиринде туруу, сурануу, талап кылуу ж.б. Салттуу кыргыз тили сабактарында сүйлөшүүнүн бул милдети тууралуу дээрлик сөз болбойт. Айрым тың окуучулар өз пикирин айтып далилдөөгө аракет кылса, ал мугалим тарабынан эскертилет, атүгүл жазаланат, начар баа алат, ата-энеге чейин айтылат. Мындай окуучу тартипсиз, тентек окуучу катары таанылат. Натыйжада, тигил же бул маселе боюнча жеке ою, көз карашы пайда болгон окуучулар ал тууралуу сабакта айтууга болбой турганын билишет. Сабакка болгон кызыгуу азайып, активдүүлүк солгундайт.

Сүйлөшүү процессинде кептин баардык милдеттерин өздөштүрүүгө багытталган кыргыз тили сабагында окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүлөрүн өркүндөтүүгө багытталган суроолор төмөнкүлөр деп эсептейбиз.

Билдирүү боюнча: эмнени айтабыз?, деген эмне? Айтып бер, мисал келтир, эрежеси кандай, кайсы сөздөр, кайсы мүчө ж.б.

Түшүндүрүү боюнча: эмне үчүн?, мүнөздөп бер, көрсөт, айырмасы эмнеде?, кандайча?, түшүндүрүп бер, чечмелеп бер ж.б.

Кубаттоо боюнча: эмне үчүн? Эмне себептен? Эмненин негизинде, артыкчылыгы эмнеде? Себебин айт, эмне үчүн жакты? Кандай пайдасы бар?

Сын-пикир айтуу боюнча: себебин айт, түшүндүрүп бер, мисал келтир, туура эместигин далилде, ачып бер, негизде ж.б.

Ынандыруу боюнча: далилде, факты келтир, салыштырып бер, түшүндүр, себебин түшүндүр, маанисин ачып бер ж.б.

Мектеп окуучулары билдирүү милдетин аткарган окшош, кызыксыз, кайталанма суроолордон тажап, аларга жоопту эптеп мугалимден кутулуу үчүн гана берүүгө көнүп бүтүшкөн. Бул абалдан чыгуу үчүн кептин бардык милдеттерин камтыган суроолорду берип, алынган жоопторду бүткүл класс

менен талкуулап, ар бир окуучунун жообу талданып, талкууланып, жалпы жыйынтык бардык окуучулардын активдүү катышуусу менен чыгарылышына жетишүү керек. Мында мугалимдин сабактын темасына ылайык кызыктуу, күтүүсүз, реалдуу турмуштан, реалдуу болгон окуядан алган, суроолорду алдын ала даярдап алышы талап кылынат.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунунун соңку талаптарга ылайык түзүүгө текстти талдоо жана текст түзүү иштери да маанилүү роль ойнойт. Кыргыз тили мугалими тексттин философиялык, лингвистикалык жана педагогикалык табиятын жетип түшүнүнүп, текстке чейинки, текст менен жана тексттен кийинки өткөрүлүүчү иш-аракеттерди алдын ала пландап алышы талап кылынат. Ал эми окуучуларга текст түздүрүүдө абстрактуу, окуучунун жашоо-турмушунан алыс болгон темалар эмес, күндөлүк жашоодо окуучу дайыма дуушар болгон окуя, көрүнүш, маселелер, окуучу кызыккан суроолордун негизинде аныкталышы керек. Мисалы, “мага жаккан адамдардагы сапаттар”, “мен жек көргөн сапаттар”, “айылымдын сыймыгы”, “мен жакшы көргөн кесип”, “бөбөгүмдүн жоруктары”, “биздин огород”, “менин айылым”, “менин көчөм” ж.б.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун жакшыртуунун негизги шарттарын жалпылаштырып төмөнкүдөй берүүгө болот.

1.4. Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар

Кыргыз тилин окутуунун, жалпы эле таалим-тарбия берүүнүн, кандай гана мыкты технологиялары иштелип чыкпасын, окутуунун интерактивдүү методдору колдонулуп, мыкты каражаттары жасалбасын, билим берүүдө, сабак өтүүдө башкы жана чечүүчү фигура мугалим болуп келген жана кала берет. Окутуу, билим берүү – бул, баарынан мурда, коомдук, турмуштук суроо талаптарга, муктаждыктарга жараша жандуу адамдардын, жандуу жана максаттуу, биргелешкен иш-аракети жана алардын натыйжасы. Ошондуктан сабак жана анын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары тууралуу сөз кылууда, ал сабакты пландап, уюштуруп, өткөрүүчү мугалимдин педагогикалык иш-аракеттери, инсандын педагогдук сапаттары, профессионалдык чеберчиликтери, мугалимге коюлган азыркы талаптарды аныктап, тактап алуу зарыл.

Өз изилдөөбүздүн максатына ылайык ондогон мектеп мугалимдери менен аңгемелешип, тесттик суроолорду берип, жоопторду алып, талдап, жалпылаштырып келебиз. Алардын ичинде кыргыз тили мугалимдеринин өздөрүнүн мыйзамдуу укуктары менен милдеттери тууралуу да суроолор болду. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалимдеринин басымдуу көпчүлүгү өздөрүнүн милдеттери боюнча маалыматтары болуп, ал эми укуктары боюнча аз биле тургандыктары айкын болду, бул маселеге атайын кайрылуунун зарылдыгы байкалды.

Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамынын 29-статьясында мугалимдин укуктары менен милдеттери тууралуу мындай деп жазылган:

Педагогдор төмөнкүлөргө укуктуу:

- педагогдук ишти уюштуруунун усулдары менен формаларын эркин тандап алууга;
- педагогдук алдыңкы тажрыйбаны практикада колдонууга;

- өз аброюн жана кесиптик кадыр-баркын коргоого;
- кесиптик ишмердүүлүгүүчүн тиешелүү шарттарды талап кылууга;
- Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн мамлекеттик башкаруу борбордук органы аныктаган тартипте мамлекеттин эсебинен өзүнүн кесиптик деңгээлин жана квалификациясын жогорутулатууга.

Педагогдор төмөнкүлөргө милдеттүү:

- педагогдук этиканын нормаларын сактоого;
- окуучулардын мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарынан төмөн болбогон деңгээлде билим берүү программаларын өздөштүрүшүн камсыз кылууга;

- окуп жаткандардын өз алдынчалуулугун, окууга чыгармачылык менен мамиле жасоосун өнүктүрүүгө, жүрүм-турумдун жогорку адеп-ахлактык нормаларын калыптандырууга;

- өзүнүн кесиптик деңгээлин дайыма өркүндөтүүгө жана квалификациясын кеминде 5 жылда бир жолу жогорулатууга;

- окуп жаткандарга карата күч жана моралдык зомбулук көрсөтүү методдорун колдонбоого” [44, №92]. (КРнын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы).

Мыйзамды талдап, түшүндүрүүгө аракет кылалы.

Демек, кыргыз тили мугалими кыргыз тилин окутуунун формалары менен методдорун эркин талдап алууга толук укугу бар. Бул – мыйзам тарабынан мугалимге берилген чоң укук жана жоопкерчилик. Тилекке каршы, практикада, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө көрсөтүлгөн мыйзамдык талап дайыма эле сакталбайт. Буга мектеп жетекчилиги да, кыргыз тили муалими да күнөөлүү. Мектеп дирекциясы жогору жактан түшкөн, көрсөтүлгөн тапшырмалар боюнча мектеп мугалимдерине “сабакта интерактивдүү методдорду, жаңы технологияларды колдонуула”, “ар бир сабакта техникалык каражаттар, көрсөтмө куралдар болсун” жана башка талаптарды коет. Мугалим каяша айтпай, ар бир тапшырманы, ар бир талапты колунан келишинче аткарууга аракет кылат.

Түпкүлүгүндө, бул туура эмес. Бул – мугалимдин мыйзамдуу укуктарын тебелегендик. Азыркы кыргыз тили мугалими сабак өтүүдө төмөнкүдөй жөндөмдөргө ээ болушу талап кылынат:

Биринчи, өз кесибин сүйүү. Балдар менен иштөөдөн ырахат алуу. Окуучуларды бириктире, өзүнө тарта алуу, алардын сыйлоосуна ээ болуу, тил табыша алуу, иш-чараларды, окуу ишмердигин уюштура билүү, аткарылган жумуштун жыйынтыгын чыгара алуу.

Экинчи, өз максатын так аныктай алуу. Окутуунун максат-мазмунун билүү, аларды так, түшүнүктүү, көрсөтмөлүү, жеткиликтүү, кызыктуу кылып түшүндүрө алуу, окуучулардын таанып-билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө жана руханий суроо-талаптарын канагаттандыра алууга, алардын активдүүлүгүн арттыра алуунун ык-жолдорун, каражаттарын жана формаларын колдоно билүү.

Үчүнчү, баарлашуу жөндөмү. Окуучулар, алардын ата-энелери, кесиптештер, мектеп жетекчилери менен педагогикалык максатта жагымдуу мамилени, алаканы түзө алуу. Карым-катыш, байланыш түзө алуу. Сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүгү.

Төртүнчү, окуучуларды өзүнө тарта билүү. Кыргыз тили мугалимдери үчүн окуучуларды тарта алуу, кызыктыра алуу, көңүлүн бурдуруу, ишендирүү жана ынандыруу өзгөчө мааниге ээ. Ал үчүн мугалим кыргыз тили боюнча окуу китептеринде жазылган, түшүнүүгө өтө татаал аныктамаларга, эрежелерге негизги басымды койбостон, жандуу тилге, жандуу сүйлөшүүгө, тил байлыктарына, кепке, көркөм тексттерге таянуусу талап кылынат.

Бешинчи, дайыма изденүүчүлүк. Мыкты, өз кесибин сүйгөн мугалим үчүн ар бир сабакта изилдөөнүн элементтери болот. Билим берүү процессинде ийгиликтер, табылгалар, тажрыйбалар мугалим тарабынан талдоого алынат. Демек, ар бир сабак – бул изилдөө, аныктоо жана табылга.

Алтынчы, таанып-билүүчүлүк. Мугалим изденүүчү, өзүнүн теориялык билимин, практикалык ишмердигин дайыма толуктоочу, өркүндөтүүчү жана окутуунун жаңы технологиялары менен кабардар болушу керек. Демек,

мугалим билим берүүнүн мезгил талабына жооп бергендей деңгээлде өзүн тарбиялай алган, окуучуларды билим менен сугара алган жөндөмгө ээ болушу зарыл.

Мугалимдин жөндөм шыгы, сапат-касиеттери, жалпы эле педагогдун ишмердүүлүгүндө ээ болуучу иш билгиликтери соңку мезгилде атайын компетенциялар менен аныкталып, педагог, анын ичинде, кыргыз тили мугалими төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө эгедер болуулары талап кылына баштады:

- жалпы маданий компетенттүүлүк;
- социалдык-экономикалык, укуктук компетенттүүлүк;
- психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк;
- методологиялык компетенттүүлүк;
- илимий-теориялык компетенттүүлүк;
- коммуникативдик компетенттүүлүк;
- кесиптик-технологиялык компетенттүүлүк;

Аталган компетенттүүлүктөр өз-өзүнчө бөлүнгөн, өз алдынча гана колдонулган жөндөм, сапат эмес, алар бирин экинчиси шарттап, бирин-бири толуктап, бирдиктүү бир бүтүндүккө бириккен, бүтүндүктө гана күтүлгөн натыйжаларга жетишүүгө өбөлгө болуучу түшүнүктөр болуп саналат.

Педагогикалык психологияда “Мугалимдин психологиясы” деген атайын бөлүмдө мугалимдин кесиптик өзгөчөлүктөрү, коомдогу ролу, сапат-касиеттери, жөндөм-шыгы тууралуу маселелер кеңири чечилип, мугалимдик кесип “адам – адам” тибиндеги кесип деп бааланат. “Адам – адам” тибиндеги кесип ээлеринин ишмердигинин негизин адамдар менен карым-катнаш жасай алуу, сүйлөшүү, пикир алышуу иш-аракеттери түзөт. Бул типтеги кесип ээлеринде, демек, мугалимдерде төмөнкүдөй сапаттардын болушун педагогикалык психология зарыл деп эсептейт: адамдар мене сүйлөшүү, иштөө мезгилинде өзүн эркин алып жүрө алуу, андан ырахат алуу, пикир алышууга, сүйлөшүүгө чоң маани берүү, башкалардын кубаныч-кайгысын бөлүшө алуу, сөздү уга билүү,

кругозорунун кеңдиги, жогорку деңгээлдеги сүйлөө маданияты, оюн так, жеткиликтүү билдире алуу ж.б.

1.5. Кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндө

Кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүүнүн технологиялары тууралуу методика илиминдеги изилдөөлөр активдүү түрдө жүргүзүлүүдө баштады. Бул туура жана таалим-тарбия берүүнүн азыркы талаптарын турмушка ашырууга өз салымын кошо алат. Ошол эле учурда методикалык эмгектер окуучуларды окуутунун дидактикалык маселелерин чечүүгө багытталган, кыргыз тили мугалиминин компетенттүүлүктөрү жөнүндө айтылбай келет. Кыргыз тили мугалими окуучуларга таалим-тарбия берүүчү болуу менен бирге окуучуларды билим алууга үйрөтүүчү да болушу шарт. Азырынча окуучуларды таалим-тарбия алууга көнүктүрүүнүн методикасы толук иштелип чыга элек.

Кыргыз тилин, жалпы эле билим берүүнү, компетенттүүлүктөргө негиздеп жүргүзүү кеңири практикаланып, сабак процесстери ушул багытта жүргүзүлүп жаткан мезгилде кыргыз тили мугалиминин ээ болгон же ээ болууга тийиш болгон компетенттүүлүктөрү боюнча өзүнчө сөз кылуу зарылдыгы бар. Мында биз мугалимдин маданият таануучулук компетенциясынын мазмунуна токтолобуз.

Кыргыз тил мугалими маданият тууралуу төмөнкүлөрдү билүүгө милдеттүү:

Биринчи, кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук маданиятынын негизги формасы.

Экинчи, кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук маданиятынын негизги казынасы.

Үчүнчү, кыргыз тили – кыргыз элинин тарыхый тажрыйба-табылгаларын сактоочу, алып жүрүүчү жана байытуучу соолбос булагы.

Төртүнчү, кыргыз маданияты, кыргыз адеп-ахлагы тилден башталат.

Бешинчи, ар бир адамдын (окуучунун) сүйлөгөн сөзү анын жалпы маданиятынын күзгүсү, көрсөткүчү болуп саналат ж.б.

Кыргыз тилин окуутунун методикасы илими кыргыз тилин окутуу менен кыргыз маданиятынын тыгыз байланышта, карым-катышта экендигин, алар бир бүтүндүктүн ажырагыс бөлүктөрү боло тургандыгын толук тааныйт.

Кыргыз тилин окутуу, үйрөтүү процесстеринде ал бүтүндүктүн сакталышына маани берип, нормативдик документтерге атайын тапшырма, милдеттерди мугалимдердин алдына коюп келет.

Азыркы өндүрүштөгү окуу программасы аталган маселе боюнча мындай талаптарды коет [50, 76-б.]: “Кеп маданияты: окуучулардын адабий тилдин орфоэпиялык, лексикалык, морфологикалык, синтаксистик, сөз жасоо нормаларын туура сактай алгандыгы, аларды бузбагандыгы жана орфографиялык, пунктуациалык толук сабаттуулукка ээ болгудугу менен аныкталат”. Андан ары программада кеп маданиятынын материалдары грамматикалык темалар менен байланыштырып берилгендиги, эки теманы эриш-аркак окутуу милдети коюлгандыгы айтылат. Коюлган бул талаптар туура жана окуучулардын кеп маданиятын жакшыртууга өз салымын кошо алат.

Бирок, окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын жакшыртып, өркүндөтүүнүн жалпы дидактикалык суроо-талаптарынын деңгээлинде алып карасак, мектептин окуу программасы окуучулардын кеп маданиятын жакшыртуу боюнча койгон талаптары, милдеттери проблеманын жарым-жартылай чечилишин гана чагылдырып калган. Тактап айтканда ал талаптарда окуучулардын туура сүйлөөсүн (туура кеп), өркүндөтүү маселесин көтөрүү менен чектелген. Туура кеп – кеп маданиятынын тутумдашкан эки бөлүгүнөн бири болуп саналат да, экинчи бөлүгү жакшы кеп (жакшы сүйлөө) проблемасын камтыйт.

Жакшы кеп түшүнүгү өзүнө төмөнкүдөй белгилерди камтууга тийиш: таасирдүүлүк, жугумдуулук, тактык, этика-эстетикалуулук, кызыктуулук ж.б. Ар бир белгиге кыскача токтололу.

Таасирдүүлүк – айтылып жаткан ой, маалымат угуучуга (окуучуга), анын сезимине таасир этип, өзүнчө ойлонууга, тыянак чыгарууга өбөлгө болушу.

Жугумдуулук – ой, маалымат угуучунун эсинде көпкө сакталып, өз практикасында колдонууга түрткү бериши.

Тактык – айтылуучу ой, маалымат кыска, так, түшүнүктүү жана жеткиликтүү болушу.

Этика-эстетикалуулук – кептин сылык-сыпаа болушу, анда орой, уят сөздөрдүн болбошу, кеп кырдаалын эске алынышы, стилдик тактыгы.

Кызыктуулук – кеп угуучунун жаш курагына, кабыл алуусуна, кызыкчылыктарына жана маалыматтын угуучунун суроо-талаптарына жооп бериши. Кыргыз тили мугалими кеп маданиятынын айтылган сапаттарына өзү ээ болуп, сабакта сактоого милдеттүү.

Орто мектепте кыргыз тилин окууту менен окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүү үчүн кеп маданиятын үйрөтүүгө коюлуп жаткан талаптар туура кеп менен жакшы кепти бирдей камтышы зарыл. Бул, биринчиден, кыргыз тилинин бөлүмдөрүн (фонетика, лексика, морфология, синтаксис ж. б) окууту менен кеп маданиятын үйрөтүүнү кызыктуу жана жугумдуу жүргүзүүгө жол ачат. Экинчиден, жакшы сүйлөөгө көнүгүү менен окуучулар өз сөздөрүнүн сылык-сыпаа, маданияттуу, таасирдүү жана ынандуу болушуна аракеттенүүлөрүнүнө шарт түзөт. Үчүнчүдөн, эне тилин сыйлоого, анын байлыгын, мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен сыймыктанууга көнүгө башташат.

Кеп маданиятынын теориялык, практикалык негиздери менен толук таанышып, өздөштүргөн окуучу эмнелерге ээ болот же ээ болууга тийиш? Мына ушул дидактикалык суроо-талапка так жооп табуу жалпы эле кеп маданиятын окутуунун теориялык негиздерин аныктоого өбөлгө болот деп эсептейбиз.

Жалпы маданият таануучулук компетенциянын башаты да, туу чокусу да кеп маданияты менен түздөн-түз байланыштуу. Бул тууралуу кыргыз тили мугалими жетик түшүнүк-ишенимдерге ээ болушу шарт. Кеп маданиятын

окутуу, үйрөтүү, өркүндөтүү иш -аракеттерин чордонун ушул түшүнүк ээлейт. Бул түшүнүк, барынан мурда, мугалимдин өз ишмердүүлүгүндө, сабак өтүүдө, окуучулар менен алака түзүүдө мектепке, көчөдө, коомдук жайларда, массалык-маданий иш-чараларда, жалпы эле жашоо турмушунда кастарланып, колдонулуп, сакталышы керек.

Кеп маданияты керектүү учурларда сакталып кармануучу, ал эми башка учурларда анчейин мааниге ээ болбогон, колдонсо, колдонбой койсо да боло берүүчү утурумдук же зарылдыкка жараша аткарылуучу, кирди-чыкты баалуулук (компетенция) эмес. Ал – адамдын адамдыгын, акыл-эс, таанып-билүүсүн, билимин, маданиятын, өзүнө, элине, жерине, өлкөсүнө болгон мамиле-алакасын кайда болбосун эмне кылбасын анын кеби (сүйлөөсү) аркылуу көрсөтүп туруучу көрсөткүч, индикатор. Бул тууралуу мугалим окуучуларга дайыма айтып, фактыларды көрсөтүп, программа талап кылгандай кыргыз тили сабагында кайсы тема өтүлбөсүн аны кеп маданияты менен байланыштыра үйрөтүүнү алдын ала ойлонуштуруп алуусу зарыл.

Окуучунун окуудагы ийгилиги, класстагы, коомдогу жетишкендиги анын өздөштүргөн кеп маданиятын байланыштуу чечилет, аныкталат жана бааланат. Кыргыз тили мугалими коомдук аң-сезимдин формаларында эмне үчүн “башталышында сөз болгон” деп айтылып калгандыгын өзү толук түшүнүп, аны класс жогорулаган сайын окуучуларга улам кеңейтип, улам тереңдетип үйрөтүүсү кеп маданиятын бир катар маселелерин өбөлгө түзөт.

Мектеп окуучусу сүйлөшүү, пикир алышуу, баарлашуу болгон бардык учурда, бардык жагдай, шарт, кырдаалдарда жалпы маданият, айрыкча кеп маданияты сөзсүз катыша тургандыгын, сүйлөшүү процессиндеги барк-баасын маанисин, жана ролун көрө, туя билип маданияттуу сүйлөөгө аракеттенүүнү адатка айландырууга көнүгүүлөрдү талап кылынат.

Тилди окутуунун методикасы илимде “Тил – кеп – норма”, “Тил – кеп – маданият”, “Тил – кеп – текст” системаларында окутуу боюнча изилдөөлөр, атайын иштелмелер бар. Биз бул сунуш кылынган системалардын үчүнчүсүн, тил – кеп – текст түрүндөгүсүн алгылыктуу деп эсептейбиз.

Берилген ар бир сунушка өзүнчө токтололу.

“*Тил – кеп – норма*” түрүндө сунуш кылынган окутууну талдоого алууда тил менен кепти бирин-экинчиси шарттап турган бир бүтүндүктүн эки жагы экендиги толук таанылып, окутууну-үйрөтүүдө алардын эске алынышы мыйзам ченемдүү. Ошол эле учурда тил менен кептин өзүнө гана мүнөздүү, тиешелүү тилдик жана кептик нормалары бар. Алар окутуу процессинде милдеттүү түрдө айтылып, милдеттүү түрдө үйрөтүлөт. Ал эми “норма” деп өзүнчө система катары алынган түшүнүктүн маани-маңызы ошол тилдик жана кептик нормалардын жыйындысынан турат. Мындай болгондон кийин “норма” деп өзүнчө бөлүп окутууну зарылдыгы да болбой калат.

Ушул сыяктуу түшүндүрмөнү “*тил – кеп – маданият*” системасына да берүүгө болот. Мындагы негизги айырмачылык тилди өзүнчө бөлүп алып, байланыш катнаштык негизги каражаты катары гана кабыл алсак, анда тилдин өзүнө гана тиешелүү болгон маданияты дээрлик байкалбайт. Тил маданияты – кепте гана жашоочу, кепте гана болуучу, кепке гана мүнөздүү болгон көрүнүш, сапат. Демек, кеп маданиятын кептен бөлүп кароого, кептен бөлүп окутууга мүмкүн эмес. Мындан улам “тил – кеп – маданият” деп бөлүүнүн же ушундай кылып окутуунун эч кандай зарылдыгы жок экендиги айкын болот.

Ал эми биз алгылыктуу деп эсептеген “*тил – кеп – текст*” бүтүндүгүндө окутуунун натыйжалуулугу төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт.

Тил – байланыш – катнаштын негизги куралы, ал куралды колдонуп, байланыш – катнаштын болуу процесси – кеп, ал процесстин жыйынтыгы – текст. Кеп маданиятынын баардык сапаттары, мүнөздөмөлөрү баарлашуу (сүйлөшүү) процессинде колдонулуп, көрүнөт. Ал сапат, мүнөздөмөлөрдүн канчалык деңгээлде туура жана орундуу колдонулгандыгы кептин жыйынтыгында ачык көрүнөт. Кептин жыйынтыгы текст деп аталат. Кеп маданиятынын суроо-талаптары канчалык сакталганы, кептин маданияттуулугу толугу менен текстте камтылып, чагылдырылат. Демек, кеп маданиятын калыптандырууда, өркүндөтүүдө анын мүчүлүш жактарын аныктап, жоюуда, кептин маданияттуулугун арттырууда, кептин өзүнө кайрылуу, басым коюу

менен бирге эле анын жыйынтыгын көрсөткөн текстте кайрылуу да өзгөчө мааниге ээ. Оозеки сүйлөшүүнүн жыйынтыгы да текст болот. Бирок оозеки кепте түзүлгөн текстти талдоо алда канча кыйын жана айтылып бүткөндөн кийин дароо талдоону, баалоону талап кылат. Ал үчүн, баарынан мурда оозеки кеп кунт коюп угулушу зарыл. Мындан улам оозеки сүйлөшүүдө түзүлгөн текст менен кептин жазуу формасында түзүлгөн тексттерди талдоодо олуттуу айырмачылыктар келип чыгат. Кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүдөгү бул жагдай мугалимге белгилүү болуп, талдоо, үйрөтүү жана текст түзүү процесстеринде эске алынышы талап кылынат. Жыйынтыгында “тил – кеп – текст” бүтүндүгүн окутууда анын ар бир бөлүгү кеп маданияты менен өтмө катар байланышта экендиги көңүлдүн чордонунда болуп, кеп менен текстте кеп маданияты бирдей каралып, бирдей талданып, бирдей бааланат. Башкача айтканда, кыргыз тили мугалими окуучунун оозеки кебин, жообун угууда, жазган тексттин (баяндама, дил баян) талдап, алардын мазмунуна сабаттуулугуна канчалык маани берсе, анын маданияттуу айтылып, жазылышына да ошондой эле маани берүүсүнө зарыл. Эгерде мугалим окуучулардын оозеки жана жазуу кептеринин маданияттуулугуна дайыма көңүл буруп, баа коюуда эске алса, окуучулар да өз кептеринин маданиятына көңүл буруп, аны жакшыртууга далалат кыла башташат.

Окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүнүн теориялык негизги маселелери катары жогоркуларды белгилөөгө болот. Ал эми практикалык маселелеринин орчундуулары биздин пикирде төмөнкүлөр.

Орто мектептерде кеп маданиятын окутууга болгон мамиле, түшүнүк, окутуунун максаты, ык-каражаттары, тилдин бөлүмдөрүн окутуудан кескин айырмаланып туруусу талап кылынат. Мындагы эң негизги талап кеп маданиятын окутуу эреже-аныктамаларды жаттатуудан алыс болуп, “Кептин тууралыгы деген эмне?”, “Жакшы кеп деп кандай кепти айтабыз?”, “Кептин байлыгына эмнелер кирет?” деген сыяктуу теориялаштырган суроолордун берилбесин туура көрөбүз. Жалпы кеп маданияты – белгилүү бир лингвистикалык-теориялык аныктамаларга, чектөөлөргө, атайын иштелип

чыккан норманын гана алкагында болууга, ийгилик-бийиктигин, сапатын, деңгээлин так аныктап көрсөтүүгө дээрлик баш ийбеген кыймылда болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүп туруучу коомдук аң-сезимдин, адеп-ахлактын формасы. Аны окутууда ошол жандуулук, кашкайта көрсөтүлгөн көрсөтмөлүүлүк дайыма көрүнүп, байкалып турушу талап кылынат. Бул жандуулук, бул көрсөтмөлүүлүк, ири алдыда кыргыз тилинин мугалиминин кебинин дайыма таасын көрүнүшү – окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүүнүн негизги өбөлгөсү, шарты.

Ал үчүн:

1. Мугалимдин кеби дайыма жандуу, эмоционалдуу, сылык-сыпаа болушу.
2. Мугалимдин кебинде дайыма элестүүлүктүн, экспрессивдүүлүктүн болушу.
3. Мугалимдин жагымдуу, уккулуктуу, кызыктуу жана ынанымдуу сүйлөөсү.
4. Мугалимдин кебинде накыл сөздөрдүн фразеологизмдердин ыктуу колдонулушу;
5. Мугалимдин көркөм текстти көркөм окуй алышы.
6. Мугалимдин интонация, басым, паузаларды өз кебинде туура колдонушу.
7. Мугалимдин окуучулар менен кызыктуу маек кура алышы.
8. Мугалимдин окуучуларга кайрылууда, тапшырма берүүдө, баа коюуда жана башка, керектүү жана орундуу сөздөрдү таап, айта алышы жана башка талап кылынат.

Мектеп окуучуларынын маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүүдө, кеп маданиятын жакшыртууда мугалим жогорку кептин сапаттарга ээ болушу жана аларды сабак процессинде орундуу колдоно алышы менен эле маселе толук чечилбейт. Мында кыргыз тили мугалими ойлонуп, алдын-ала чечип алуучу дагы бир маселе бар. Ал – окуучуларга суроо берүү маселеси. Тилекке каршы, суроо берүүнүн окутуу-үйрөтүү иштериндеги орду,

кыргыз тилин окутуудагы мааниси жана ролу тууралуу методика илиминде өзүнчө сөз боло элек. Практикада дээрлик баардык учурда бирдей, окшош суроолор берилип, ага жараша окуучулар да бирдей, окшош жооп берүүгө жедеп көнүп бүтүшкөн. Бул абалды инновациялык өзгөртүүнүн зарылдыгы эбак бышып жетилген.

Тилдерди окутуунун кеңири тараган практикасында, методикалык эмгектерге, билим берүүнүн эл аралык долбоорлорунда сабак процессине берүүлүчү суроолорду ачык жана жабык деп экиге бөлүп, типтештирүү кыйла кеңири тараган.

Аларда ачык суроолор төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүлөт:

– *ачык суроолор:* сүйлөшүүнү, баарлашууну улантууга, өркүндөтүүгө өбөлгө түзүп, аларга кыска жооп берүүгө мүмкүн болбогон суроолор, мисалы, эмне үчүн “сен деген сенек сөз” деп айтылат? Өз кебинде макалдарды ашыкча колдонуунун натыйжасы кандай болот? ж.б.;

– *аныктоочу, ачыктоочу суроолор:* теманы, кубулушту же сүйлөшүп жаткан адамдын ой-сезимин, түшүнүгүн билүүгө көмөк көрсөтүүчү суроолор, мисалы, сын атоочтордун кептеги маанисин кенен айтып бериңизчи, фразеологизмдерди колдонууга карата сиздин оюңуз кандай? ж.б.;

– *бир нече адамга берилүүчү суроолор:* мындай суроолор сүйлөшүүгө көбүрөөк адамдарды тартуу үчүн колдонулат. Мисалы, бул боюнча сиздин оюңуз кандай, айткандарга кошуласызбы? ж.б.;

– *эркин суроолор:* жооп берүү түрдүүчө жооп берүүсүнө багытталган суроолор, мисалы, бул боюнча жеке пикириңиз барбы? ж.б.

Ал эми жабык суроолорго:

– *жабык суроолор:* мындай суроолорго “ооба” же “жок” деп, же өтө кыска жооп берүүгө болот. Мисалы, сиз буга макулсузбу?, сиз түшүндүңүзбү? ж.б.;

– *тастыктоочу суроолор:* бул суроолор проблеманы, фактыны, макулдашууну, келишүүнү, натыйжаны тастыктоо үчүн берилет. Мисалы, бул жыйынтык менен баарыбыз макул болдукпу?;

– *тактоочу суроолор*: түшүнүүнү тактоо, тереңдетүү үчүн берилген суроолор. Мисалы, кеп маданияты керек деген жыйынтыкка келдикпи? Өзгөчө мааниге ээ болгон жагдайлар кайсылар? ж.б.;

– *баалоочу суроолор*: билимди, түшүнүктү баалоодо колдонулат. Мисалы, теманы жетиштүү түшүндүм деп айта аласызбы? Өз кебиңерде колдоно турганыңарга ишенесиңерби? ж.б.;

– *проблемалык суроолор*: ойлонууга багытталган суроолор. Мисалы, тилдеги фразеологизмдер кандайча жасалган? Ат атоочтордун текст түзүүдөгү негизги кызматы эмне?

Бардык суроолордун берилүү тартиби жана бере турган мезгили болот. Ошондой эле мугалим сабакты жандандырып, анын кызыктуулугун, эмоционалдуулугун арттыргысы келсе, чаташтыруучу, талаштыруучу, атүгүл күлкүлүү, табышмактуу суроолорду да берсе болот. Берилүүчү суроолорго коюулуучу негизги талап алардын өтүлүп жаткан темага, окутуунун максатына байланыштуу болуп, сабактын интерактивдүүлүгүн арттырууга багытталышы керек. Кайсы типтеги, кандай гана суроо болбосун, ал боюнча алынган жооп “туура”, “туура эмес”, “жакшы” сыяктуу сөздөр менен гана бааланбашы керек. Ар бир жооп класс боюнча кунт коюп угулуп, ага карата айрым окуучулардын пикирлери айтылып, мугалим тарабынан талданып, баа коюуда эске алынышы талап кылынат. Ар бир окуучу өз жообун ойлонуп берүүгө, ал жооп класста талдана тургандыгын эске алууга көнүксүн. Ошондо гана суроо берүүгө, жооп алуу сабактын эң негизги компоненти катары толук кандуу кызмат кылат. Кыргыз тили сабагы – бул кеп маданияты сабагы. Кеп маданияты боюнча билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырып, өркүндөтүү маселеси кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакта камтылып, сабактын ажырагыс составдык бөлүмү болушу зарыл. Ал эми кыргыз тили мугалиминин сөзү окуучулар үчүн үлгү, жандуу кептин көрүнүшү болушу шарт. Билимди билимдүү гана бере алат. Кыргыз тили мугалими жандуу кыргыз тилинин жандуу көрүнүшүн алып жүрүүчү, барктоочу жана жаш муундарга берүүчү миссиясын ишке ашыруучу болушу шарт.

Биринчи бап боюнча тыянак

Таалим-тарбия берүүнүн, окутуунун негизги формасы катары класстык сабак белгилүү педагог Я. А. Каменский тарабынан негизделип, айрым алымча-кошумчаларга ээ болуу менен практикада дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө колдонулуп келе жатканына жүздөгөн жылдар болду. Ал практикада сыналып, толукталып, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө билим берүүнүн ыңгайлуу жана натыйжалуу формасы катары кеңири таанылган. Кыргыз Республикасында да бул форма билим берүүдө колдонулуп келе жатканына бир кылымдан ашты. Сабак мектепке чейинки билим берүүдө, башталгыч класстарда окутууда, жалпы билим берүү мекемелерде, жогорку окуу жайларында, адистердин квалификациясын жогорулатып, кайра даярдоодо ж.б. эң кеңири тараган билим берүүнүн формасы болуп калды. Өткөн XX кылымдын башынан тартып, кыргыз тилин окутуу процессинин дээрлик баардык формасы класстык сабак түрүндө өтүлүп келет. Албетте, жүз жылдан ашык мезгилди өз ичине камтыган бул процессте улуттук өзгөчөлүккө байланыштуу сабак калыптанып, мезгил талабына жараша өзгөрүп, толукталып келе жатат. Бир катар тажрыйбалар, табылгалар топтолгон, сабак өркүндөтүлгөн, талапка ыңгайлашырылган.

Ошол эле учурда билим берүү, анын ичинде, кыргыз тилин эне тили катары окутуу, үйрөтүү иш-аракеттери коомго, коомдун өнүгүшүнө, социалдык-саясий, экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу дайыма толукталып туруучу коомдук кыймылдуу процесс болуп саналат. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптар, окутууга коюлган максат-милдеттер азыркы кыргыз тили сабагынын дидактикалык-методикалык мазмунун толуктоону талап кылууда. Мындан улам азыркы кыргыз тили сабагынын максатын, милдеттерин, аларга ылайык сабактын методикалык мазмунун талдоо, түшүндүрүү менен мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптарды талдап, тактоо зарылдыгы пайда болду.

Азыркы кыргыз тили сабагынын максатын аныктоо эки маселенин чечилиши менен шартталат. Биринчи, жалпы эле сабакка, анын максатына коюлуп жаткан азыркы талаптарды эске алуу зарыл. Экинчи, кыргыз тилин эне тили катары окутуу-жайылтуу боюнча кабыл алынган, мыйзам, стандарт, концепция жана программалардын талаптарынын негизинде сабактын максатын сактоо.

Азыркы сабактын максаты мугалим менен окуучунун биргелешкен, бир максатты көздөгөн иш-аракеттеринин жыйынтыгында алдын-ала белгиленген натыйжаны алуу. Ал эми кыргыз тилин орто мектептерде эне тили катары окутуунун максаты – окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү менен алардын оозеки жана жазуу иштерин кыргыз адабий тилинин нормаларына ылайык калыптандыруу, эне тили аркылуу улуттун жана адамзаттын баалуулуктарды өздөштүрүү, өз ишмердүүлүгүндө, жашоо-турмушунда колдонууга көнүктүрүү.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн зарыл болгон милдеттер азыркы учурда жалпы жана негизги (предметтик) деп экиге бөлүнүп аныкталат. Жалпы милдеттер төмөнкүлөр:

1. Таанып-билүүчүлүк. Бул милдет өспүрүмдү эне тилин жашоо турмушундагы, коомдогу, ишмердүүлүгүндөгү орду менен маанисин так аныктап билүүгө үйрөтүү аркылуу эне тилин дүйнөлүк таанып-билүүнүн каражаты, чындыкты чагылдыруунун жана башка өңдүү предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга үйрөтөт, көнүктүрөт. Демек, эне тили баланын өзүн-өзү, өз улутун, тарыхы менен маданиятын, ошондой эле дүйнө таануунун негизги куралы, негизги каражаты катары окутулат.

2. Жүрүм-турумдук. Бул боюнча окуучу эне тилин кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) эркин жана талаптарга ылайык колдоно билүүгө көнүгөт. Мында кеп маданияты, адеп, маданият, улуттук каада-салт жана башка тууралуу окуучу туура билимге ээ болушу шарт.

3. *Баалуулук.* Окуучу эне тилин улуттук улуу дөөлөт, мурас жана маданият катары кастарлап кабыл алып, өз турмушунда колдонуп, эне тили менен сыймыктанууга, аны коргоого жана колдоого көнүгөт.

Азыркы кыргыз тили сабагын туура уюштуруп, аны өнүктүрүүдөн күткөн натыйжаны алуу үчүн мугалим эне тилди окутуунун төрт аспектисин мыкты өздөштүрүүсү жана колдонулушу зарыл. *Алар:* таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим берүүчүлүк. Биринчи бапта ар бир аспект боюнча кеңири түшүнүктөр берилди.

Азыркы сабак жана анын методикалык жабдылышы (мазмуну) алда канча татаал жана бир нече милдеттерди өз ичине камтыйт.

Ар бир сабакта педагогикалык технологиянын, физиологиянын, социологиянын жана окутулуп жаткан предметтин өзгөчө маанилүү талаптары чагылдырылат, билим берүүнүн, тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн жалпы жана жекече милдеттери ишке ашырылат, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүктөрү органикалык түрдө жуурулушат, максат, мазмун жана методдор өз ара биргелештикте аракетке келет.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну тууралуу сөз кылганда сабак процессиндеги мугалим менен окуучунун өз ара кызматташтыгы, баарлашуулары, бул иш-аракеттердин педагогикалык талаптарга ылайык жүргүзүлүшү да өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тили сабагынын жандуулугун, жагымдуулугун, кызыктуулугун жана жугумдуулугун камсыз кылуучу негизги шарт – бул мугалим менен окуучунун эркин, өз ара сыйлашуу негизиндеги баарлашуусу.

Азыркы кыргыз тили сабагы жана анын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары тууралуу сөз кылганда сабакты пландап, уюштуруп, өткөрүп жаткан кыргыз тили мугалими коюлуп жаткан соңку талаптарга да токтолуусу да зарыл.

Кыргыз тили мугалимине коюлган талаптар педагогика менен психология илимдеринин соңку изилдөөлөрүнүн тыянактарына негизделет. Ишибизде бул

маселеге М. С. Ткачеванын аныктамасы толук жооп берет деген жыйынтыкка келдик.

“Главными постоянными требованиями, предъявляемыми к педагогу, являются любовь к детям, любовь к педагогической деятельности, наличие глубоких специальных знаний по преподаваемому предмету, широкая общая эрудиция, педагогическая интуиция, высоко развитый интеллект, высокой уровень общей культуры и нравственности, профессиональное владение разнообразными методами обучения и воспитания детей. Без любого из этих качеств успешная педагогическая работа невозможно” [103, 192-б.]. Бул талаптарга кошумча, биз кыргыз тили мугалими өз элин сүйгөн, патриот, өз өлкөсүнүн келечегин ойлогон көрөгөч, улуттук идеологияны таратуучу пропагандист болушун каалайбыз.

Мугалим – өзү өтүп жаткан предмет боюнча окуучуларга билим берүү менен бирге эле окуучунун инсандык касиет-сапаттарынын калыптанышына үлгү болуучу фигура.

Мугалимдин сабакта өзүн алып жүрүүсү, окуучуларга болгон мамилеси, айрыкча анын сөзү окуучуларда кеп маданиятынын калыптанышын, өнүгүшүнүн өзгөчө өбөлгөсү, шарты деп эсептейбиз. Ошондуктан мугалимдин сүйлөөсү төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл деп белгилейбиз:

- жандуу, эмоционалдуу, сылык-сыпаа;
- элестүү жана экспрессивдүү;
- жагымдуу, жугумдуу, уккулуктуу жана ынанымдуу;
- накыл сөздөр, фразеологизмдердин колдонулушу;
- интонация, басым-паузанын туура колдонулушу;
- көркөм окуй алышы;
- окуучуларды тарта алышы ж.б.

ЭКИНЧИ БАП. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объекти: орто мектепте кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүү процесстери.

Изилдөөнүн предмети: орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Кыргыз тилин кыргыз орто мектептеринде өзүнчө предмет катары окутуунун тарыхы жүз жылдан ашты. Демек, кыргыз тилин предмет катары окутуунун бир кылымдан ашкан тарыхы бар деп белгилөөгө болот. Кыргыз тилин окутуунун тарыхы боюнча белгилүү педагог-окумуштуу Аскар Осмонкулов докторлук диссертациясын коргогондугу жана бул маселе боюнча бир нече методикалык эмгектерди жарыялагандыгы белгилүү. Алардын ичинен автордун “Кыргыз тилинин окумуштуу-методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери” [76, 48-б.] жана “Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы” аттуу монографиялык эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул аталган ж.б. эмгектерин өз максатыбызга ылайык, зарылдыгына жараша пайдаландык.

Изилдөөбүздүн максаты орто мектептерде өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын теориялык негизде аныктоо болгондуктан, изилдөөнүн материалдарынын негизги нормативдик документи катары Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү Мыйзамынын 28-статьясынын “Педагогдордун укуктары жана милдеттери” тууралуу жазылгандарынын эки пунктун алдык. Атап айтсак: “Педагогдун ишмердүүлүктү уюштуруунун методдорун жана формаларын эркин тандап алууга; педагогикалык алдыңкы тажрыйбаларды практикада колдонууга” ар бир педагог, ар бир мугалим укуктуу болуп саналат.

Бул мыйзамга атайын токтолуп жатканыбыздын себеби бар. Изилдөө ишибиздин жүрүшүндө кыргыз тили мугалимдеринин басымдуу көпчүлүгү окутуунун формасы менен методдорун эркин тандап алууга укуктуу экендиктерин билишпейт же билсе да ага анча маани беришпейт. Биздин бекем ишенимибизде, мыйзамдын аталган талаптарын аткаруу жалпы эле билим берүүнүн, анын ичинде, кыргыз тилин окутууну жакшыртууга кызмат кыла алат жана кызмат кылышы керек.

Ошондой эле кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун теориялык, нормативдик-укуктук негиздери да аныктоого алынып, жалпылаштырылды. Атап айтсак, кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун мамлекеттик жана предметтик стандарттары окуп-үйрөнүлдү, керектүү маалыматтары пайдаланылды. Окуу программалары жана аларга ылайык иштелип чыккан кыргыз тили окуу китептери кеңири талдоого алынды. Алардагы жеке алуучу жагдайлар такталып, айрым мүчүлүш жактары көрсөтүлдү. Мисалы, жогоруда көрсөтүлгөндөй, КРнын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамында мугалимдердин “педагогикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун методдорун жана формаларын эркин тандап алууга” укуктары бар экендиги атайын пункт менен берилгенине карабастан, окуу программасында кыргыз тилин окутууну уюштуруунун формалары тууралуу эч нерсе берилген эмес. Биздин оюбузча, окутуунун негизги формасы сабак экендиги, бирок мыйзамга ылайык мугалим окутуунун башка формаларын (экскурсия, жолугушуу, тегерек стол, конкурс ж.б.) өз тандоосуна жараша колдонууга укуктуу экендиги атайын белгилениши зарыл. Мындай маалымат кыргыз тили мугалиминин жекече изденүүсүн, чыгармачылыгын окутууда кеңири колдонууга өбөлгө түзмөк деп эсептейбиз.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын аныктап, аны практикада колдонууга сунуш кылуунун нормативдик-дидактикалык негиздерин камтыган “Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мекемелеринде кыргыз тилин эне тили катары окутуунун концепциясын” (авторлору: С. Рысбаев, Ж. Чыманов) талдап, өздөштүрүүнү

зарыл деп эсептейбиз. Аталган концепция 1-жолу 2014-жылы көрсөтүлгөн авторлор тарабынан иштелип, жарыяланган. Биз бул концепциянын оңдолуп, толукталган жаңы редакциясын талдоого алабыз [120, 320-б.].

Концепциянын кириш сөзүндө мурунку концепцияларды жаңыдан, өркүндөтүп, кайра иштеп чыгуунун зарылдыктары көрсөтүлүп, андагы негизги кемчилик катары төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

1. Окуу программасынын мазмунунун 75% теориялык материалдар түзгөндүгү.

2. Байланыштуу кеп жана кеп маданиятынын материалдары жалпы мазмундап бөлүнүп, өзүнчө берилгендиги.

3. Лексика-грамматикалык материалдар тилдин системасын үйрөтүүгө багытталгандыгы.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илим али да болсо салттуу методикадан арыла электиги [120, 320-б.].

Биз бул пикирге толук кошулабыз. Анткени кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги дидактикалык-методикалык шарты катары кыргыз тилин орто мектепте окутуунун мазмунун теориянын төр алкагынан чыгарып, аны коммуникативдик багытка бурууну эсептейбиз.

Концепцияда кыргыз тилин окутуунун максаты ага ылайык окутуунун милдеттерин да жаңылоого карата алгылыктуу аракеттер жазалган. Окутуунун максатын аныктоодо теориялык-грамматикалык материалдарга эмес, практикалык-коммуникативдик, таанып-билүүчүлүк жана чыгармачылык көндүмдөргө өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берилген. Концепцияда кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдеттеринин азыркы талаптарга ылайык такталып берилиши жана алардын окуу процессинде, сабакта аткарылышы сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылат деп ишенебиз.

Концепцияда кыргыз тилин окутуунун методологиясы, мыйзам-ченемдери, дидактикалык принциптери, окутууну өркүндөтүүнүн багыттары туура аныкталып, аларга жеткиликтүү түшүндүрмөлөр берилген. Атап айтсак,

кыргыз тилин орто мектепте окутууну өркүндөтүүнүн багыттары 6 пунктка бөлүнүп берилген. Алар:

- кыргыз тилин практикалык негизде окутуу;
  - коммуникативдик-ишмердүүлүккө багытталган материалдарды берүү;
  - коммуникативдик-маалыматтык материалдарды берүү;
  - инсанга багытталган окутуу;
  - маданият таануучулук мазмуну;
- компетенттүүлүккө негиздеп окутуу [120, 320-б.].

Бул маалыматтар кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга толук жооп берет. Бирок алар кыргыз тили окуу программалырында так жана конкреттүү бериле элек. Биз аталган өркүндөтүүнүн багыттарын алгылыктуу деп эсептейбиз жана алар окуу программалары, окуу китептери жана методикалык эмгектер менен коштолуп практикага, кыргыз тилин окутууга, кызмат кылышын зарылдык деп эсептейбиз.

Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууда Республикалык деңгээлде иштелип чыккан соңку нормативдик-укуктук ж.б. документтердин практикага киргизилиши созулуп жатышы же толук эмес жарым-жартылай колдонулушу да өз кедергисин тийгизип жаткандыгы өкүнүчтүү. Анткени билим берүүнүн кыргыз тили сабагынын натыйжасын жогорулатууда мындай документтер практикалык иш-аракеттердин теориялык-нормативдик фундаментин, негизин түзүп турары белгилүү.

Концепция аны ишке ашырууда аткарылуучу уюштуруучулук-методикалык иш-аракеттердин негизгилерин аныктоо менен жыйынтыкталат. Иш-аракеттер 16 пунктка бөлүнүп берилген. Анда: окуу программасын, окуу китебин, методикалык эмгектерди жаңылоо, билимдерди баалоонун критерийлерин жаңылоо, этно илимдерге басым коюу, окутуунун заманбап технологияларын колдонуу сыяктуу конкреттүү иш-аракеттер көрсөтүлгөн.

Жыйынтыктап айтканда, соңку иштелип чыккан концепция кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун теориялык, практикалык жана дидактикалык негизги маселелерин аныктоого, сабак процессин, анын

мазмунун жакшыртууга кызмат кылуучу маалыматтарды толук кандуу менен иштешип чыккан. Концепцияны терең талдап, өздөштүрүп, аны ишке ашырууга аракет кылуу азыркы негизги маселе деп эсептейбиз.

Билим берүүнү, окутууну, уюштуруунун негизги формасы катары сабак таанылып, эң кеңири колдонулуп келе жатканына үч кылымдан ашып, азыркы учурда да дүйнөлүк алкакта колдонулуп келет. “Билим берүүнүн башка формаларын, жолдорун издөө иштери сабак пайда болгонго чейин эле башталып, бул процесс азыркы күндө да жүргүзүлүп жаткандыгы, бирок сабактын алгылыктуу, андан ийкемдүү жана андан майнаптуу окутуу формасы табыла элек, жакынкы мезгилде табылышы да күмөн”. Демек, билим берүүнү уюштуруунун класстык сабак формасы адам баласына дагы көптөгөн кылымдар бою кызмат кылат деп ойлойбуз.

Биз сабак жөнүндө илимий изилдөөнүн материалдарын топтоп, библиография түзүүдө белгилүү агартуучулардан тартып, улуу методик-окумуштуулар, практик мугалимдер ж.б. бул маселеге кайрылбаган адамдар жокко эсе экендигине күбө болдук. Маалыматтарга караганда орус педагог-окумуштууларынын сабактын теориялык жана практикалык маселелерине арналган педагогикалык-методикалык эмгектеринин саны эле беш жүзгө жетиптир. Мындай иш-аракеттер орус педагогикасында азыркы учурда да активдүү жүрүп келет. Бул актынын өзү эле сабак, б.а., билим берүү процессин уюштуруунун формасы педагогикада канчалык мааниге ээ экендигин көрсөтүп турат.

Айрым фактыларды келтирели. Орус окумуштуу-педагогдору XIX кылымда эле сабак жөнүндө, анын түзүлүшү, уюштурулушу, жүргүзүлүшү, натыйжалары тууралуу атайын эмгектерди жазышкан. Мисалы, Москвалык педагог В. П. Шереметевский (1834-1895), методик Н. К. Кульман (1876-1949), П. О. Афанасьев ж.б. методикалык китептерин жарыялашкан [114, 350-6.]. Андан кийинки совет мезгилинде сабак тууралуу А. В. Текучев, В. А. Онищук, Б. Т. Панов, Г. П. Соколова, А. Д. Дейкина ж.б. атайын орус тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелерине өз эмгектеринде кайрылышкан

жана ал эмгектер ондогон жылдар бою орус тилин жана улуттук тилдерди окутууга кызмат кылган. Бүгүнкү, XIX кылымда орус тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга карата методикалык эмгектер, орус тили сабагынын иштелмелери, сабактын илим-конспектилери, үлгүлөрү ж.б. эмгектер жазылып, жарыяланып келет. Бирок ал эмгектердин биринде да сабак жөнүндө жаман пикир жок, аны жакшыртууга гана аракеттер бар.

Орус тилиндеги сабак жөнүндө жазылган эмгектердин ичинен сабактын теориялык жана практикалык маселелерин азыркы талаптарга ылайык толук ачып берген методикалык эмгек катары Е. Н. Пассов менен Н. Е. Кузовлеванын авторлоштукта жазган “Урок иностранного языка” атуу эмгегин алып, ага кыскача талдоолорду жүргүзөбүз [83, 640-б.]. Аталган эмгек беш главадан туруп, бардыгы чет тилин (негизинен англис тили) окутуунун маселелерине берилсе да, андан жалпы эле сабак анын ичинде кыргыз тили сабагын өркүндөтүүгө өбөлгө түзүүчү маалыматтар бар.

Эмгектин биринчи главасы “Образовательный потенциал урока иностранного языка” деп аталып, чет тилдер сабагынын төрт потенциалын: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана окуу мүмкүнчүлүктөрүн бөлүп, өз-өзүнчө параграфтарда караган. Потенциалдардын ар бирин окутуунун аспекти катары карап, алардын сабак процессиндеги өткөргөн кызматтарын схема түрүндө берген. Берилген схеманы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга теориялык негиз катары колдонууга болот деп эсептеп, схеманы которуп беребиз.

БИЛИМ БЕРҮҮ			
Таанып- билүү	Өнүктүрүү	Тарбиялоо	Окутуу- үйрөтүү
<p>Үйрөнүп жаткан улуттук тилин ага кошуп маданиятын таанып-билүү</p>	<p>Кеп ишмердүү-лүгүн, адамдын ишмердүүлүгүн аларга кошуп жеке жөндөм-дүүлүктөрүн өнүктүрүү</p>	<p>Адеп-ахлактык, руханий сапаттарды калыптандыруу, атуулдук, этика-эстетикалык маданиятты калыптандыруу</p>	<p>Кеп ишмердүү-лүктөрү: сүйлөө, угуу, жазуу жана окуу жөндөм-дөрүнө ээ болуу</p>

Авторлор аталган аспектилер өз-өзүнчө бөлүнгөн максат-милдеттер эмес экендигин, алар синтезделген бир бүтүндүктүн ажырагыс бөлүктөрү боло тургандыгын баса белгилешкен. Бул схемада көрсөтүлгөн үч аспекти (өнүктүрүү, тарбиялоо, окутуу) кыргыз тили сабагында да сакталып алар сабактын максаты катары каралып келе жатканы белгилүү. Ал эми биринчи аспект (таанып-билүүчүлүк) атайын сабактын максаты катары көрсөтүлбөй келет. Биз бул аспектинин сабактын өзүнчө бир максаты катары кароону жана колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Эмгектин экинчи главасы: “Методическое содержание урока иностранного языка” деп аталып, сабактын методикалык мазмунун принцип катары карап, аларды алтыга бөлүп көрсөтөт. Бул принциптер жалпы дидактикалык жана методикалык предметтик принциптерден айырмаланып, толук окутууга жаңыча мамиле кылгандыгы менен көңүл бурууга арзыйт.

Биринчи принцип окуу, билим берүү процессин баарлашуу, сүйлөшүү процессинин модели катары уюштуруу болуп саналат. Бул принцип мугалим менен окуучунун ортосундагы боло турган карым-катыш, байланыш жана баарлашуу кандай болууга тийиш деген суроого жооп берет. Авторлор

сабактагы маек, баарлашуу маанилүү роль ойной турганы баса белгиленип, баарлашуунун ролдук жана инсандык түрлөрү жөнүндө түшүнүктөрдү беришет. Башка педагог-окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен мугалимдин сабактагы орду менен кызматын аныктап көрсөтүшкөн. Тактап айтканда, мугалим сабакта маалыматтын булагы, уюштуруучу жана жетекчи, адеп-ахлактык, этикалык жүрүм-турумдун мыкты үлгүсү, кеп ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн үлгүсү, жагымдуу психологиялык жагдайды уюштуруучу жана инсандар аралык мамилелердин (сүйлөшүүнүн) жетекчиси (аталган эмгектин 68-бети) болушу шарт. Бул маалыматтар кыргыз тили сабагын өтүүдө милдеттүү түрдө жеке алынышы зарыл. Анткени аталган талаптар сабакта сакталса, сабакта интерактивдүү методдорду натыйжалуу колдонуунун өбөлгөсү түзүлөт.

Авторлордун билдирүүсү боюнча ар бир сабакта окуучунун жекече өзгөчөлүгү эске алынып, баарлашуунун ар түрдүү кырдаалдарын түзүп, жандуулукту камсыз кылуу талабы коюлат. Сабактын методикалык мазмуну боюнча айтылган методикалык маалыматтар, сунуштар практикалык жагынан кызыктуу пайдаланып, сабак өтүүгө болот деп эсептейбиз.

Эмгектин үчүнчү жана төртүнчү главаларында сабактын логикасы (ички байланыш, жүрүү, жыйынтыктоо) жана сабакты башкаруунун каражаттары талдоого алынган. Берилген педагогикалык-методикалык ой-сунуштар сабактын, кыргыз тили сабагынын кызыктуулугун, жугумдуулугун жана натыйжалуулугун арттырууга көмөк көрсөтө алат.

Окуу куралынын бешинчи главасы чет тилдер сабагынын типтери жана түрлөрүн аныктоого арналган. Лексикалык жана грамматикалык көндүмдөрдү (навык) калыптандыруу маселелери өз-өзүнчө каралып, талдоолорго алынган. Кеп ишмердүүлүктөрүн калыптандырып, өнүктүрүү иш-аракеттер тууралуу методикалык маалыматтар берилген. Глава сабактын салттуу эмес түрлөрү жөнүндө маалыматтар менен аяктайт. Бул параграфта авторлор салттуу эмес сабактын түрлөрүнө интеграцияланган сабакты, технологиялык квадратты, кино-сабакты ж.б. көрсөтүшкөн.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин тарыхында (ал бир кылымдан ашык мезгилди камтыйт) сабак жөнүндөгү алгачкы маалыматтар алгачкы “Алиппе” жана алгачкы кыргыз тили окуу китептеринин башталат деп айтууга негиз бар. Анткени Ишеналы Арабаев менен Хафиз Сарсекеевдин 1911-жылы Уфа шаарында басылып чыккан “Алифе йаки төтө окуу” алипесин, андай кийинки жылдары чыккан окуу китептери, Касым Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептери жана Сатыбалды Нааматов кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча жарык көргөн эмгектери, бардыгы билим берүү процессин класстык сабак формасында өткөрүүгө ылайыкташылып, темалар сабактарга бөлүнүп берилген. Ошол эле учурда С. Нааматов кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине илимий негиз салгандардын сан башында тургандыгын, кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган алгачкы методикалык эмгектерди жазган агартуучу-педагог болгондугун белгилөөгө милдеттүүбүз. С. Нааматов: “Эне тилинин методикасынан” (1930); “Тилибиздин методикасынан” (1932); “Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөткүчү” (1995) ж.б. методикалык эмгектерди жазган. Ошондой эле С. Нааматов 1936-жылдан тартып пединститутта “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” предмети боюнча 30 саат көлөмүндө лекция окуган.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча ушундай эле аталыштагы алгачкы окуу куралы 1951-жылы жарык көргөн. Анын автору Калкатай Калыков Сартбаев болгон. Аталган окуу куралы кыргыз тилин орто мектептерде окутууда жетимиш жылдан ашык кызмат кылып, бир нече жолу оңдолуп, толукталып, кайра-кайра басылып, 1978-жылы алтынчы басылышы жарык көргөн. К. К. Сартбаевдин “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” аттуу окуу куралы азыркы учурда да эне тилибизди окутуунун негизги маселелерин (окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга) чечүүгө, аны жакшыртууга кызмат кылып жаткандыгын баса белгилөөгө милдеттүүбүз. Окумуштуу-педагог аталган окуу курамында сабакка, кыргыз тили сабагына, атайын көңүл буруп, эмгектин өзүнчө ыр бөлүмүн арнаган. Кыргыз тили

сабагы жөнүндө өз мезгилинин талаптарына толук жооп берген, бүгүнкү учурга да кызмат кылган бөлүмгө кененирээк токтолобуз.

Окуу курамынын кыргыз тили сабагына арнаган үчүнчү бөлүмү. “Сабактын негизги типтери жана алардын методикалык жагынан түзүлүштөрү” деп аталат. Сабак жөнүндөгү түшүнүк-маалыматтарды сабактын типтерин (К. К. Сартбаевдин эмгектеринде бул түшүнүк “этап” деп берилген) аныктоодон баштайт. Окумуштуунун пикири боюнча кыргыз тили сабагы беш типке бөлүнөт. Алар:

1. Окуучуларга жаңы билим берүү үчүн болгон эне тили сабагы.
2. Окуучулардын алган билимдерин, навыктарын чыңдоо үчүн болгон эне тили сабагы.
3. Окуучулардын алган билимдерин, навыктарын тиешелүү үчүн болгон эне тили сабагы.
4. Окуучулардын өздөштүргөн билимдерин жыйынтыктоо үчүн болгон эне тили сабагы.
5. Кайталоо үчүн болгон эне тили сабагы [97, 308-б].

Кыргыз тили сабагын, жалпы эле класстык сабакты, типтештирүү боюнча соңку иликтөөлөр К. К. Сартбаевдин бөлүштүрүүсүнөн анча айырмаланбайт. Азыркы эмгектерде сабактын өзүнчө тиби катары “бириктирилген (комбинированный) сабакта” каралат. Бул типтеги сабакта өздөштүрүүгө даярдык өздөштүрүү, бышыктоо жана практикада колдонуу сыяктуу бөлүмдөр бар. Азыркы өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарынын 80% жакыны ушул типте жүргүзүлөт. Мындай көрүнүш бириктирилген сабактын айрым ийкемдүү жактары менен түшүндүрүлөт.

К. К. Сартбаевдин белгиленген сабактын беш тибине өзүнчө токтолуп, андагы аткарылуучу иштерди бир нече бөлүп көрсөткөн. Айтылган сунуш, кылынган иштер кыргыз тили сабагында азыр да кеңири колдонулуп келет. Сабак процессиндеги суроо берүү жана жооп алуу боюнча бир катар методикалык сунуштарда берилген.

1. Кыргыз тили сабагын пландаштыруу маселелерине да өзүнчө бөлүмдө токтолуп, план түзүү боюнча эки түрдүү көз караш бар экендигин белгилеп (план түзүүнүн кереги жок, план түзүүгө өзгөчө маани берүү), эки көз караш тең туура эмес экендигин далилдеп берген. Башкача айтканда, сабактын планы сөзсүз түзүлүш керек, план түзүүгө өзгөчө маани берүү, убакытты ага коротуу туура эмес [97, 543-б].

Кыргыз педагог-окумуштууларынын дээрлик бардыгы өздөрүнүн педагогикалык-методикалык эмгектеринде өз изилдөөлөрүнүн максатына ылайык, зарылдыгына жараша сабак маселесине кайрылып келишкен. Бул процесс азыр да улантылууда. Сабак жөнүндө, анын теориялык жана практикалык маселелерине педагогдордун байма-бай жана дайыма кайрылуулары билим берүүнү уюштуруунун бул формасы сабак, өтө кеңири колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Биз өз изилдөөбүздүн материалы катары кыргыз педагогика илиминдеги соңку, XXI кылымдагы педагог-окумуштуулардын түздөн-түз сабакка, анын ичинде, кыргыз тили сабагына арналгандарына кыскача, хронологиялык тартипте токтолуп, талдоолорду жана жыйынтыктарды чыгарууга аракет кылыбыз.

1. Профессор Абдыкерим Муратовдун “Атыңдан айланайын, сабак” деп аталган көлөмдүү макаласы 2004-жылдын 15-октябрдагы “Кут билим” газетасына жарыяланган. Бул макала өз кезегинде жандуу кызыгууну жаратып, сабак жөнүндө айтылган соңку жаңы ой катары кабыл алынган. Аталган макала автор тарабынан кийинчерээк оңдолуп, толукталып, 2013-жылы “Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы” [63, 368-б.] аттуу монографиялык эмгегинде, өзүнчө бөлүм катары “Азыркы сабак: жаңылоонун зарылдыгы жана багыттары” деген аталышта берген. Биз аталган эмгектеги берилишинин талдоого алабыз.

А. Муратов аталган китептин “Сабак жана адабият сабагы” деп аталган бөлүмүндө тээ совет мезгилинде орун алып, азыркы учурда да кеңири колдонулуп, окутуу-үйрөтүү процессине кедергисин тийгизип келе жаткан алгылыксыз көрүнүштү ачып берген. Аны толук келтирели: “... советтик

педагогика жана мектеп практикасы ким сабагына мурда тааныш эмес, жаңы бир нерселерди киргизе койсо, ошону новатор мугалим деп эсептеп, сый-ургандын баарын ошого ыйгарып иймей өнөкөт таап алган экен. Ошонун инерциясы эгемендүү Кыргызстандын билим берүү тармагына мурдагыдан да күргүштөп, жаңы күч менен кирип айтканы салтка айланган “Жыл мугалими” конкурсунда күбө болуп жүрөбүз” [64, 300-б.]. Бул ачуу чындыкты моюнга алууга туура келет. Анткени бул көрүнүш азыркы учурда да практикада кеңири колдонулуп, билим берүүдөгү өзүнчө бир “модага” айланып, чыныгы, чыгаан практик мугалимдердин табылга-тажрыйбалары ачылбай калып жатканын танууга болбой калган.

А. Муратов андан ары класстык сабактын алгылыктуу, ийкемдүү жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча орус педагог-окумуштууларынын пикирине кеңири таянып, алардын цитаталарды келтирип, талдоолорду жүргүзөт. Бул жана башка сабакка байланыштуу маселелер: “Сабак: Ону жана терси”, “Сабак: Типтери, формалары жана көнүмүштүн түзүлүшү”, “Сабак: Ээси ким?”, “Сабак: Коңгуроодон коңгуроого чейин”, “Сабак: Талдайбызбы, талкалайбызбы?” деген бөлүмдөрдө каралган. Бөлүмдөрдүн аталышы эле эмне жөнүндө сөз болгонун айтып турат. Жыйынтыктап айтканда, Абдыкерим Муратовдун сабак боюнча талдоолору, жыйынтыктары билим берүү процессин уюштуруунун негизги формасы катары сабакты танбайт, аны жараксызга чыгарбайт, тескерисинче, сабак окутуунун негизги формасы катары кала бере тургандыгын, ага жаңыча мамиле кылып, дайыма аны өркүндөтүүнүн үстүндө иштөөнүн зарылдыгын көрсөтөт. Биз педагогдын жыйынтык-пикирлерин кабыл алабыз жана өз ишибизде кеңири пайдаланууга аракет кылабыз.

Кыргыз тили сабагына, аны өркүндөтүүгө түздөн-түз багытталган соңку методикалык эмгектердин Ж. Чымановдун чакан эки эмгеги өзгөчөлөнүп турат. Биринчи эмгеги “Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы” [117, 104-б.], ал эми экинчиси “Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы” [118, 64-б.] деп аталат. Биз эмгектерди өз-өзүнчө карайбыз.

Биринчи эмгегинде кыргыз тили сабагына түздөн-түз тиешелүү болгон төмөнкү маселелер каралган: сабак жөнүндө жалпы түшүнүк, кыргыз тили сабагынын түзүлүшү, типтери, түрлөрү, сабакты талдоо жана баалоо, интеграцияланган кыргыз тили сабагы. Аталыштардан көрүнүп тургандай, автор кыргыз тили сабагына түздөн-түз тиешелүү болгон теориялык жана практикалык болгон маселелер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн “Сабак жөнүндө жалпы түшүнүк” деген бөлүмдө автор окутуу, билим берүү тарыхында окутуунун бир нече формалары колдонулуп келгендигин, класстык сабак формасын негиздөөчү катары Ян Амосович Коменский эсептелерин белгилеп, сабак темасына кайрылган орус жана кыргыз педагогдорунун эмгектерине кыскача токтолгон. Азыркы учурда сабакка коюлуп жаткан негизги талаптарды 20 пункта бөлүп көрсөткөн. Аларды кыргыз тили сабагы менен байланыштырып, кыргыз тилин окутуунун башка предметтерди окутуудан болгон айырмасын, жалпылыгын аныктап көрсөткөн.

Ж. Чыманов азыркы кыргыз тили сабагына төмөнкүдөй аныктама-түшүндүрмө берген: “эне тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабак – бул мугалимдин билимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине, чыгармачылыгына негизделген, окуучу менен биримдикте бир максатты көздөгөн бирдиктүү ишмердүүлүк. Ал – кандайдыр бир рамкага (убакыттан башка) чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумча-алымчага дайыма дуушар болуучу өзгөрмөлүү, өнүгүүчү жандуу процесс” [120, 320-б.]. Кыргыз тили сабагынын түзүлүшү, аны өркүндөтүүнүн жолдору арналган бөлүмдө сабактын түзүлүшү боюнча орус жана кыргыз педагогдорунун эмгектерине кеңири токтолуп, талдоого алып, алар боюнча жеке таянак, пикирлерин билдирген. Көпчүлүк методикалык эмгектерде сабактын типтери менен түрлөрүн чаташтырылып берилип келе жатканын белгилеп, тип менен түрдүн өзгөчөлүктөрүн ишенимдүү ачып берген.

Ж. Чымановдун талдоого алынып жаткан чакан эмгегинин өз учурундагы жаңылыгы катары интеграцияланган сабак жөнүндөгү изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болот. Автор кыргыз тили менен кыргыз адабиятын интеграциялап

окутуунун моделин конкреттүү мисалдын (“Сынган кылыч” романынын) негизинде иштеп чыккан. Ал иштелме кыргыз тилин адабият жана башка предметтер менен интеграциялап окутуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелерин чечмелеп бергендиги менен айырмаланат.

Жыйынтыктап айтканда, Ж. Чымановдун учкай талдоого алынган чакан эмгеги кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде жалаң гана сабак темасына арналган жана айрым талаштуу маселелерди тактап берген алгачкы эмгектердин бири катары бааланат [120, 320-б.].

Ж. Чыманов экинчи эмгеги “Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы” деп аталып, 2009-жылы жарыяланганын белгилейбиз. Бул эмгекте Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими, белгилүү практика, мыкты педагог Нургалай Абдесов баш сөз жазып, аны “Үлгү сабактар” деп атаптыр. Н. Абдесов чакан эмгекте берилген алты сабактын үлгүсүнүн ар бирине токтолуп, алардын ийгиликтерин, методикалык табылгаларын өтө жогору баалаган.

Белгилүү практик мугалим Ж. Чымановдун эмгегиндеги “Сабакты талдоонун методикасы” аталыштагы бөлүмүн өзгөчө жогору баалаптыр. Ал пикирди толук келтирели.

“Автор мугалимдерге, практикант-студенттерге жардам катары кыргыз тил сабагын талдоонун методикалык үлгүсүн да берип, чоң жоопкерчилик кылыптыр. Жоопкерчилик дегеним, практикант студенттерибиз, семинардагы ачык сабактарга катышкан мугалимдерибиз болгон сабактарына анализ берүүдө сабактын жүрүшүнө терең кирип, пикир айталбай, эки-үч сөз менен көңүл алып жактоо, мактоо менен бүтүрүшөт, анткени сабакка талдоо жүргүзүүнүн жол-жобосун биле беришпейт. Кийин соңку сабакка талдоо берүүнүн бул схемасы менен куралданып калышса, катышкан сабактарына салабаттуу ой бөлүшүп, сабактын ажарын ачууга ээ болушаар эле демекчибиз” [118, 64-б.]. Тилекке каршы тажрыйбалуу практик мугалимдин бул каалоо-тилеги, үмүтү акталбай, сабакты талдоо жана баалоо салттуу нуктан анча арыш албай, жалпы сөз айтылуу менен ишке ашырылып келет.

Соңку жылдары кыргыз педагогикасы илиминдеги азыркы сабак, ага коюлган талаптар жөнүндө толук жана жеткиликтүү, заманбап технологияларды колдонуу менен жазылган барандуу жана керектүү эмгек катары Кыргыз Эл мугалими Исак Бекбоев менен профессор Акматалы Алимбековдун биргелешип иштеп чыккан “Азыркы сабакты даярдап, өткөрүүнүн технологиясы” аттуу китепти көрсөтүүгө болот [5, 140-б.]. Эмгек алты главага бөлүнүп иштелип чыккан. Ар бир главага өзүнчө токтолобуз.

Авторлордун илимий-педагогикалык өтө жогорку даярдык-днңгээлдери, тажрыйбаларынын молдугу жана илимпоздук дараметтеринин күчтүү экендиги эмгектин “Кириш сөз” бөлүмүнөн эле даана көрүнөт. Кириш сөз өз максат-милдетине жараша эмгектин максатын, жалпы мазмунун жана изилдөөнүн методологиялык негиздери тууралуу негизги маалыматтарды камтыйт. Андан “Мектептеги окуу ишинин 98% сабак формасында өтөт. Орто мектепти бүтүргөн ар бир окуучу кеминде 10 миң сабак алат. Ал эми университетти бүткөндөн баштап пенция курагына чейин иштеген ар бир мугалим кеминде 25 миң сабак өтөт” [5, 86-б.]. **“Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп, үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес.** Ошондуктан китепте биринчи кезекте окуучулардын реалдуу окуу мүмкүнчүлүктөрүн тактап, үйрөнүүнү уюштуруунун маселелери толук камтылды” [5, 113-б.]. Эмгектин баш сөзүндө эле окутуу жана тарбиялоо иш-аракетин натыйжалуу жүргүзүүнүн эң башкы дидактикалык-методикалык зарыл шарты окуучуну, анын мүмкүнчүлүктөрүн, суроо-талап, муктаждыктарын, кызыгууларын, өздөштүрүү деңгээлдерин ж.б. билүү экендигин белгилеши таң каларлык жана дайыма эске алынуучу дидактикалык талап деп түшүнүүбүз зарыл. Авторлор бул пикирди атайын баш сөздө белгилөө менен билим берүү процессинде инсанга багыттап окутуу парадигмасынын окутуудагы орду менен маанисин ачып беришкен. Бул пикир, бул талап, айрыкча, соңку мезгилде өзгөчө актуалдуулукка ээ болуп,

окутуудагы бардык маселелер окуучуга, инсанга, багыттоонун зарылдыгы менен натыйжалуулугун тастыктай баштады.

Эмгектин биринчи главасы “Класстык сабак – окутуу ишин уюштуруунун негизги формасы” деп аталып, төмөнкүдөй беш маселени талдоого алат. Окуу ишине, уюштуруунун формаларынын кыскача тарыхы; класстык сабак-уюштуруунун негизги формасы; Сабактын типтери жана структуралары; Этаптарга коюлуучу талаптар, окутуунун жаңы парадигмалары жана класстык сабак. Аталган маселелер берилген ырааттуулукта толук жана кенен жеткиликтүү чечими берилген.

Эмгектин “Кириш сөзүндө” авторлор белгилегендей, сабак боюнча кайсы маселе каралбасын, алардын чордонунда окуучу бала туруп, балага (окуучуга) карап, ага байланышта чечмеленген. Айтылган ой-сунуштар, таянактар так берилип, ар бир педагогду ойлочууга, айтылгандарды сабакта эске алууга түрткү берет. Мисалы: “Мугалимдин башкы вазийпасы окуучуну үйрөнүүгө үйрөтүү экендигин бардык эле мугалимдер этибарга алышпайт, мектептерде балдардын окуп үйрөнүү ишин уюштургуч мугалимге караганда түшүндүргүч мугалимдер көп идеалдаштырылат.

Мугалимдер тарабынан өз алдынча ойлом жөндөм шыгы өнүккөн окуучуга караганда маалыматты көп билген окуучужогору бааланат. Баланын өзүндө программаланган потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн өнүгүшүнө сүрөөнчү, демөөрчү болуу – бул инсанга багытталган таалим-тарбиялык парадигма мугалимдер чөйрөсүндө өтө эле жай баракат өздөштүрүлүп бара жатат” [5, 121-б.]. Бул пикир, сунуштар, жалпы эле, окуу процесстерин, анын ичинде кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууда милдетүү түрдө аткарылуучу, дидактикалык принцип, талап катары каралышы шарт деп эсептейбиз. Берилген цитатадагы алды сызылган сөздөр, сөз айкалыштары өзүнчө чечмелөөнү, өздөштүрүүнү талап кылат. “Үйрөнүүгө үйрөтүү” – бул соңку мезгилде байма-май көтөрүлгөн окутуудагы өзөктүү маселе. Бул деген “окуучуну окутпа, окуганга үйрөт, окуучуга үйрөтпө үйрөнүүгө үйрөт, даяр материалды берип, аны жатганта, материалды берип, аны өз алдынча

өздөштүрүүгө көнүктүр” деген талаптарды камтып, кыргыздын: “тиши чыккан балага чайнап берген иш болбойт” деген макалынын талабына үндөлүп турат. Педагогикалык азыркы талабы боюнча бул пикир компетенттүүлүккө негизден окутуу парадигмасынын талаптары менен шайкеш келет. Ал эми компетенттүүлүк – бул кайсы бир маалыматты билүү эмес, белгилүү бир маселени чече алуу, бир нерсени жасай алууга болгон жөндөм, сапат. “Уюштургуч мугалим” менен “Түшүндүргүч мугалим”. Биринчиси окуучуга даяр материалды ошол турушунда бербейт, окуучуга ал материалды өзү таап, өздөштүрүүсүнө шарт, өбөлгө түзүп берет. Экинчиси окуучуга даяр материалды даяр түрүндө берип, жаттатат. Азыркы учурда, тилекке каршы. “Түшүндүргүч мугалимдерге” сый-урмат көрсөтүлүп, “уюштургуч мугалимдердин” эмгектери толук бааланбай жатканын авторлор айтып жатышат. Бул – биринчи. Экинчиден, мугалимдер көп билген окуучу жогору баалашат, же материалды өздөштүрдүбү же жаттап алдыбы көңүлгө алынбайт. Ал эми “уюштургуч мугалимдердин” инсанга багытталган таалим-тарбиялык иш-аракеттери өтө эле жайбаракат жүрүп жатканын авторлор өкүнөө менен белгилешет.

Эмгектин экинчи главасы толугу менен сабактын максаты менен милдеттерин аныктоого, алардын өз ара карым-катыш, байланыштарын ачып берүүгө арналган. Биз бул изилдөө ишибизде, зарылдыгына жараша, эмгекте кайрылып, андан цитаталарды келтирип, иштин теориялык негиздерин аныктоодо кеңири пайдаландык.

Эмгектин кийинки главаларында сабактын мазмуну, методдору, пландаштыруу иштери жана сабакты талдап баалоонун технологиялары өз-өзүнчө главаларда берилген.

И. Бекбоев менен А. Алимбеков биз учкай кеп кылган “Азыркы сабакты даярдап, өткөрүүнүн технологиясы” аталыштагы фундаменталдуу эмгек кыргыз педагогикасы илиминдеги соңку мыкты эмгек катары бааланып келет. Эмгектеги сабактын теориясы жана практикасы боюнча пайда болгон бардык маселелер окутууга, тарбиялоого коюлуп жаткан азыркы талаптарга жооп

берген деңгээлде иштелген. Эмгек бардык предметтер боюнча, анын ичинде, кыргыз тили боюнча сабакты талаптагыдай уюштуруп, өткөрүүгө, андан күтүлгөн натыйжаны алууга толук кызмат кылат. Ошондуктан бул эмгекти кайрадан көп нускада бастырып, мугалимдерге жеткирүү зарылдыгы бар.

Изилдөөбүздүн материалдарынын негизин кыргыз тили боюнча иштелип чыккан сабактын үлгүлөрү, план-конспектилер, сабактардын жыйнак түрүндө басылып чыккан эмгектер да түздү. Мисалы, 2007-жылы Бурулкан Кыдырбаеванын түзүүсүндө “Сабак – түгөнбөгөн түйшүк” аталыштагы бир нече сабактардын үлгүсү жыйнак түрүндө жарык көргөн. Жыйнакка “Себат” билим берүү мекемесинин кыргыз-түрк лицейлеринде кыргыз тили жана адабият мугалимдеринин иш-тажрыйбаларынын негизинде иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрү берилген. Аларда сабакты даярдоонун, уюштуруунун жана өткөрүүнүн айрым инновациялык табылгалары, окутуунун активдүү жана интерактивдүү методдорун колдонуунун үлгүлөрү берилген. Биздин оюбузча жыйнакка камтылган үлгүлөр кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кыла алат. Аларды ар бир мугалим өз тажрыйбасына, окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө, сабактын максатына ылайык алымча-кошумчалар менен пайдалана алат деп ишенебиз.

Орус тили сабагы боюнча жарык көргөн методикалык эмгектер, орус тили сабагынын үлгүлөрү да зарылдыгына жараша пайдаланылды. Атап айтсак, Е. И. Никитиндин орус мектептеринин 5-6-7 жана 9-класстары үчүн иштеп чыккан “Уроки развития речи” аттуу окуу китебине кошумча чыгарган китептери [75, 95-б.], А. Б. Мамошкинин “Конспекты интегрированных уроков гуманитарного цикла” 5-7-кл. жана 8-9-класстар үчүн иштеп чыккан эки эмгеги (2004), “Открытые уроки по курсу” Русский язык: 5-11 класс / Сост. Е. В. Васильева ж.б. деген орус тили сабагынын иштелме-үлгүлөрү ж.б. бир катар эмгектер изилдөөбүздүн материалдары катары пайдаланылды [16, 128-б.].

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору

Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн негизги максаты кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары болгондуктан, изилдөө ишибизде максатка жетүүгө өбөлгө болуучу методдорду аныктап, аларды натыйжалуу колдонууга аракеттер жасалды. Иште, негизинен теориялык-практикалык жана педагогикалык-эксперименттик методдор колдонулду. Теориялык методдор аркылуу төмөнкүдөй иш-аракеттер аткарылды.

Биринчи, укуктук-нормативдик документтерди өздөштүрүү методу менен Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун Мамлекеттик жана предметтик стандарттары, окутуунун соңку иштелип чыккан концепциялары, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн Улуттук программалары, окутуу-тарбиялоого, инсанды өнүктүрүүгө карата Президенттин соңку Жарлыктары, кыргыз тилин окутуу программалары талданып, үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды.

Аталган иш-аракеттерди аткаруу менен орто мектепте билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы суроо-талаптар такталды. Талданып, жалпылаштырган материалдар азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун нормативдик негиздерин түзүп, аларды ийгиликтүү ишке ашыруунун негизги багыттарын, формаларын, ык-жолдорун жана каражаттарын аныктоого шарт түзүлдү. Изилдөөдө аныкталган талаптарды аткарууга карата методикалык-дидактикалык бир катар ой-сунуштар иштелип чыкты.

Экинчи, илимий-методикалык булактарды үйрөнүү методу аркылуу жалпы эле билим берүүнү, тарбиялоону уюштуруп, өткөрүүнүн формаларынын пайда болушу, өнүгүш тарыхы тууралуу маалыматтар топтолду. Окуу процессин уюштуруунун класстык сабак формасынын пайда болушу, анын тез эле дүйнөлүк деңгээлде кеңири колдонулуп кетишинин себеп-натыйжалары талдоого алынды. Жалпы эле педагогика илими, анын ичинде, улуттук

педагогика илимдерине педагог-окумуштуулардын эң көп жана кайра-кайра кайрылган маселеси сабак жөнүндөгү экендигине ынандык. Орус педагог-окумуштуулары И. П. Подласыйдын, Е. И. Пассовдун, С. Д. Шевченконун, Б. Т. Пановдун ж.б. кыргыз окумуштуулары К. К. Сартбаевдин, И. Бекбоевдин, Э. Мамбетакуновдун, А. Алимбековдун, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун ж.б. методикалык эмгектерин терең өздөштүрүү менен сабактын структуралык түзүлүшү, типтери менен түрлөрү, сабакка максаттын коюлушу, милдеттери жөнүндө, методдор жөнүндө жана сабакты талдап, баалоонун методикасы тууралуу керектүү маалыматтарды ала алдык. Алган жана өздөштүргөн материалдар кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык-методикалык маселелерин аныктап алууга жана аларды чечүүгө кызмат кылды. Азыркы класстык сабактын алгылыктуу жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча, аларды жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча айтылган айрым сунуштарды алгылыктуу деп эсептеп, ишибизде алар боюнча жеке пикир-тыянактарыбызды бердик.

Орус жана кыргыз тилдерин өзүнчө предмет катары окутууга карата иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрүн, иштелмелерин талдоо аркылуу сабакты пландап өткөрүүнүн азыркы абалы менен, сабактын ийгилик-кемчиликтери менен кабардар болдук. Жалпы эле сабак, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча изденүү, изилдөө дайыма болуп келгенине, бул процесс азыр да жүрүп жатканына ынандык.

Үчүнчү, практикалык тажрыйбаларды, табылгаларды талдоо, аларды жалпылаштыруу методу бизге кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун азыркы абалы, сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн ийгиликтери, жетишкендиктери менен жакындан таанышууга шарт түздү. Ошондой эле азыркы кыргыз тили сабагында азыркы суроо-талаптарга жооп бербеген, калыпка салынган салттуу сабактардын да аз болсо да өтүлүп жатканына күбө болдук.

Азыркы кыргыз тили сабагын заман талабына ылайык өркүндөтүп, сабактын түзүлүшүнө өзгөртүү киргизип, жаңы интерактивдүү методдорду, заманбап каражаттарды колдонууга болгон аракеттер арбын экенине ынандык. Мындай конкреттүү практикалык тажрыйбалар биздин ишибиздин практикалык маселелерин чечүүдө кеңири колдонулду. Изилдөөбүздүн алкагында практик мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, сабактарга катышуу, сабактарды талдоо, сабактын план-конспектилерин талкулоо, окуучулар менен иштөө сыяктуу бир катар иш-аракеттер Бишкек шаарындагы У. Абдукамов атындагы №8 жалпы билим берүү орто мектебинин **төмөнкү мугалимдери менен жүргүзүлдү:**

1. Кыргыз тили жана адабияты мугалими Дарданова Гульмира Камалбековна, эмгек стажы 24 жыл.

2. Кыргыз тили жана адабияты мугалими Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, эмгек стажы 15 жыл.

3. Кыргыз тили жана адабияты мугалими, Эл агартуунун отличниги Сапарбекова Сагын Сапарбековна, эмгек стажы 40 жыл.

1. Бишкек шаарындагы У. Абдукамов атындагы №8 жылпы билим берүү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Дарданова Гульмира Камалбековна, эмгек стажы 24 жыл.

2. Бишкек шаарындагы У. Абдукамов атындагы №8 жылпы билим берүү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, эмгек стажы 15 жыл.

3. Бишкек шаарындагы У. Абдукамов атындагы №8 жылпы билим берүү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими, Эл агартуунун отличниги Сапарбекова Сагын Сапарбековна, эмгек стажы 40 жыл.

Төртүнчү, сурамжылоо, аңгемелешүү методу аркылуу биз проблема менен жакындан таанышууга мүмкүнчүлүк алдык. Мында райондук, шаардык билим берүү кызматкерлери, мектеп жетекчилиги, кыргыз тили мугалимдери, мектеп окуучулары, ата-энелер арасында кыргыз тилин окутуу, сабактын

жүрүшү, өтүлүшү жөнүндөгү түрдүү пикирлер, сунуштар топтолду, окутуунун, кыргыз тили сабагынын учурдагы абалы тууралуу маалыматтар алынды.

Сурамжылоонун жана аңгемелешүүнүн жүрүшүндө сабак жөнүндө, кыргыз тили сабагы жөнүндө мугалим, окуучу жана ата-энелердин пикирлеринде кескин айырмачылыктар жок экендиги, ошол эле учурда бирдиктүү бир, конкреттүү пикир жок экендиги айкындалды. Ата-энелер арасында сабакка, кыргыз тилин окутууга карата өзүнчө көз караш, пикир же сунуштар аз экендиги, айрым ата-энелер ал жөнүндө ойлонбой тургандыктарын, окутуу, сабак толугу менен мугалимдин гана иши катары карай турганын жашырышкан жок. Окуучулар берилген суроолорго кыска гана “жакшы” же “жакшы эле”, “кыргыз тилин окуганга кызыгам” сыяктуу жалпы эле жоопторду беришип, кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн негизги максаты деп эрежелерди, аныктамаларды түшүнө тургандыктарын айтышты. Мектеп окуучулары менен сабактан, мектептен тышкаркы учурларды улуу адамдардын аңгемелешүүсү, окуучунун өз ой-пикирин тартынбай айтуусу сыяктуу иш-аракеттер дээрлик болбой, окуучуларда жайынча сүйлөшүү көндүмдөрү жакшы калыптанбагандыгын байкадык. Окуучуларда тартынуу, уялуу, ишенбөө сыяктуу сезимдердин күчтүү экендиги байкалды.

Бешинчи, анкета алуу методу. Бул метод аркылуу биз сабак боюнча мектеп администрациясынын, мугалимдин, окуучунун жана ата-энелердин жеке пикирлерин билүү максатында өз-өзүнчө даярдалып, атайын суроолор камтылган анкеталарды таратып берип, аларга жазуу түрүндө жооп берүүлөрүн өтүндүк. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалими да, окуучусу да, ата-эне да кыргыз тилинин өзүнчө предмет катары окутулушун колдоп, аны жакшыртууга, натыйжасын арттырууга өтө кызыкдар экендиги аныкталды. Кыргыз тили мугалимдеринин жооптору аркылуу кыргыз тилин окутуудагы көйгөйлөр, сабактын максатына толук жетпей, күтүлгөн натыйжаларды алууга кедерги болгон объективдүү жана субъективдүү себептери жөнүндө маалыматтарды алсак, окуучулардын жоопторунан сабактан алар күткөн иш-аракеттер, кызыккан суроолору, кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-

мамилелери жөнүндөгү маалыматтарды алдык. Ата-энелердин жооптору биз күткөндөй маалыматтарды бербей, жалпы жана белгилүү болгон маселелерди белгилөө менен чектелгендиги байкалды.

Ишибизде аталган методдордон сырткары окуучулардын кыргыз тили боюнча жазуу дептерлери, мурда жазган баяндама жана дилбаяндары менен тааныштык. Мектептердеги кыргыз тили кабинеттеринин жабдылышы, алардын сабакка карата аткарган кызматы, кыргыз тили сабагын өтүүдө каражат катары колдонуу мүмкүнчүлүктөрү каралды. Мектеп китепканаларынын кыргыз тилин окутууга, сабак өтүүгө көмөк көрсөтүүчү илимий-теориялык, методикалык-практикалык эмгектер менен камсыз болушу жана алардын кыргыз тили сабагында колдонуу маселелерине да кызыгып көрдүк. Мектеп китепканалары кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча илимий-методикалык эмгектер менен камсыз болушу 50-60% ашпай тургандыгы, соңку эмгектер авторлор тарабынан өз каражатына жана чектелүү нускада (100 дөн 500 гө чейин) чыга тургандыгы аныкталды. Соңку жылдары (20-30 жыл) методикалык мыкты бир дагы эмгек мамлекет тарабынан жетиштүү нускада чыгарылбагандыгы айкын болду.

2.3. Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, алар боюнча конкреттүү тыянактарды чыгарып, практикалык сунуштарды берүүгө багытталган педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттерди жана иш-чараларды жүргүзүүнүн базасы катары:

1. Чүй районундагы Чүй айылынын В. Ф. Марков атындагы №1 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Сулайманова Гульнара Шаршеновна, эмгек стажы 32 жыл.

2. Чүй районундагы Чүй айылынын С. Ибраимов атындагы №2 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мусаева Айзада Роевна.

3. Чүй районундагы Искра айылынын орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мамбеталиева Бегайым Бийсановна, эмгек стажы 35 жыл.

4. Чүй районундагы Чоң-Жар айылындагы Ж. Токторбаев атындагы толук эмес орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Алымкулова Атыркүл Бакасовна, эмгек стажы 35 жыл.

5. Чүй районундагы Сайлык айылынын Д. Сооронбай уулу атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мамытова Тургун Мамытовна, эмгек стажы 38 жыл.

6. Чүй районундагы Кош-Коргон айылынын Т. Каракеев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, Манас таанууга окуучуларды алып чыккан мыкты мугалим Дүйшембиева Айдай, эмгек стажы 38 жыл.

7. Чүй районундагы Садовое айылынын И. Үкүев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, сөз чебери, устат мугалим Шабданова Чынаркүл Тентиевна, эмгек стажы 40 жыл.

Эксперименттик иш-чараларга аталган мектептердин 120 мугалим, 200 жакын окуучулары тартылды.

Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер изилдөө иштеринде натыйжа берип, салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Этаптар: аныктоочу, калыптандыруучу жана текшерүүчү деп аныкталды.

Биринчи, аныктоочу этап 2015-2016-жылдары, экинчи калыптандыруучу этап 2017-2020-жылдары, үчүнчү текшерүүчү этап 2021-2023-жылдары жүргүзүлдү. Ар бир этаптын конкреттүү максаты, ага ылайык милдеттери аныкталып, максат-милдетке жараша изилдөөнүн методдору тандалып алынды. Ошондой эле этапта жүргүзүлгөн иш-аракеттерден алынган натыйжалары тууралуу маалыматтар берилди.

Ар бир этаптын кыскача мазмунун, жыйынтыгын таблица түрүндө төмөнкүдөй бердик:

2.1-таблица. – Эксперименттин аныктоочу этабы

Максаты	Милдеттер и	Методдору	Натыйжалары
<p>Орто мектептерде өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын азыркы абалын аныктоо.</p> <p>Сабак боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү, окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелерин аныктоо.</p> <p>Илимий божомолдун негизин түзүү.</p>	<p>Эксперименттик иш-аракеттерди жүргүзүүнүн багыттарын, ык-жолдорун аныктоо, изилдөө иштерин жүргүзүүнүн максат-милдеттерин тактоо.</p> <p>Сабак боюнча негизги көйгөйлөрдү аныктоо.</p>	<p>Илимий-методикалык эмгектерди, нормативдик документтерди окуп-үйрөнүү.</p> <p>Мектеп тажрыйбасын талдоо, жалпылаштыруу, байкоолорду жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкеталарга жооп алуу, аларды жалпылаштыруу.</p>	<p>Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабагынын абалы аныкталды.</p> <p>Мугалимдердин иш-тажрыйбалары талданып, жыйынтык чыгарылды.</p> <p>Сабак маселеси боюнча мугалимдердин суроо-талаптары, керектөөлөрү такталды.</p> <p>Окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон түшүнүк-мамилелери айкындалды.</p>

2.2-таблица. – Эксперименттин калыптандыруучу этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
Кыргыз	Аныкталга	Сабактарга	Кыргыз тили

<p>тили сабагынын натыйжалуулугу н арттырууга өбөлгө болгон методикалык шарттарды теориялык негизде аныктоо.</p> <p>Илимий божомолду толуктоо, тактоо.</p>	<p>н теориялык негиздерди сабак процессинде сыноо.</p> <p>Мугалимдер менен окуучу-лардын сабак процессиндеги ишмердүүлүктөрүн байкоо, тыянак чыгаруу.</p>	<p>катышуу, талдоо, сунуш кылынган үлгүлөрдөгү сабактарды аткаруу, талдоо.</p> <p>Окуучулардын сабактагы иш-аракеттерин талдоо жана баалоо, салыштыруу, типтештирүү, жалпылаштыруу</p>	<p>мугалиминин сабакты жакшыртууга болгон аракети, мүмкүнчүлүктөрү аныкталды, окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын арттыруунун шарттары, жолдору айтылды.</p> <p>Сабактын натыйжа-луулугун жогору-латууга болгон сунуштарын алгылыктуу экендиги такталды.</p>
--	---	--	---

2.3-таблица. – Эксперименттин текшерүүчү этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
<p>Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун биз иштеп чыккан методикалык шарттарынын алгылыктуу экендигин текшерүү, алымча-кошумчаларды киргизүү, жыйынтыктоо.</p>	<p>Сабак боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жарыялоо.</p> <p>Мугалимдер менен аңгемелешүү, семинар-тренингдерди өткөрүү.</p> <p>Окуучулардын пикирлерин жазуу түрүндө алуу, сабактын моделин иштеп чыгуу.</p>	<p>Мугалимдер менен окуучу-лардан анкета аркылуу суроо-лорго жооп алуу, аларды жалпылаштыруу.</p> <p>Сабактарга талкуу уюштуруу.</p> <p>Тажрыйбаларды талдоо, толуктоо.</p>	<p>Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары аныкталды, такталды.</p> <p>Мугалимдер менен окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон мамиле-түшүнүктөрү аныкталды.</p> <p>Сабакты жакшыртуунун</p>

			конкреттүү ык- жолдору иштелип чыкты, практикага сунуш-талды.
--	--	--	--

Эксперименттик иш-аракеттердин аныктоочу этабында орто мектептердин кыргыз тили мугалимдерине анкеталар таратылып берилип, алынган жооптордун жалпы саны 120 болду. Анкетада: “Сиздин оюңузча кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кедерги болгон негизги беш себеп кайсылар?” деген суроо-өтүнүч жазылган. Алынган жоопторду талдап, жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй маалыматтарды алдык: Мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили окуу программасында теориялык (грамматикалык) маалыматтарга ашыкча көп орун берилгендигин белгилешти. Андан кийинки орунда кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча, айрыкча сабактын методикасы боюнча методикалык эмгектердин аздыгы, жарык эмгектердин көпчүлүгү практик мугалимдерге жетпей, өтө аз нускада жарык көргөнүн айтышты. Азыркы мектеп окуучуларынын жалпы эле окууга, кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө, өз алдынча китеп окууга болгон кызыгуулары өтө төмөн болуп, телефон менен алаксып калгандары да негизги себептердин бири катары көрсөтүлгөн. Ар бир класстагы окуучулардын саны өтө көп (40-45) болуп жаткандыктан оорчулук жаратканы да берилген. Мектеп администрациясынын окуу процессине, кыргыз тили сабагына ашыкча тескөөлөрдү коюп, мугалимдин жеке чыгармачылыгын ачууга чектөөлөр болуп жатканын да жашырышкан жок. Кыргыз тили мугалимдеринин жооптору 3.4-таблицада берилди.

2.4-таблица. – Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Ж	Грам	Ме	Окуучул	Класс	Адми
оопто	матикалык	тодикалы	ардын окууга	тагы	нистративд
рдун	-	к	болгон	окуучулард	ик
жалп	теориялык	эмгектерд	кызыкчылыкт	ын санынын	тескөөлөр
ы	материалд	ин	арынын	ашкере	

саны	ардын көп болушу	аздыгы	төмөндүгү	көптүгү	
1 20	37	35	21	20	7
1 00%	30,8 %	29,2 %	17,5%	16,7%	5,8%

Ал эми 10-11-класстардын окуучуларына таратылган анкеталарда төмөнкүдөй суроолор берилген:

Биринчи суроо: Кыргыз тили сабагындагы сага жакпагандар кайсылар?

Экинчи суроо: Кыргыз тили сабагынын кандай өтүлүшүн каалайсың?

(Эгерде окуучу өзү каалабаса анкетаны алып жазбай коюуга уруксат берилди. Бул окуучунун өз оюн, пикирин тартынбай, ачык айтып берүүсүнө шарт түзүү үчүн жасалды). Жоопторду талдап, жалпылаштырууда төмөнкүлөр белгилүү болду.

2.5-таблица. – Окуучулардын кыргыз тили сабагына мамилеси

Окуучуларга жакпаган көрүнүштөр	Окуучулар каалаган, күткөн көрүнүштөр
<p>Эрежелерди мажбурлап жаттоого сунуш кылышы.</p> <p>Үй тапшырмалардын көптүгү.</p> <p>Бирдей, кызыксыз көнүгүү иштеринин көп болушу.</p> <p>Окшош, кызыксыз суроолордун көп берилиши.</p> <p>Темалардын кызыксыздыгы.</p> <p>Мугалимдин көп сүйлөөсү.</p> <p>Окуучулардын өз ойлоруна көңүл бурулбашы.</p> <p>Окуу китебинен көчүрүп жазууга тапшырмалардын көп берилиши.</p> <p>Сабактын кызыксыз өтүшү.</p> <p>Турмуш менен байланыштын</p>	<p>Сабактын кызыктуу болушун.</p> <p>Кызыктуу темалардын талкууланышын.</p> <p>Тилди жашоо-турмуш менен байланышта үйрөтүлүүсүн.</p> <p>Эреже-аныктамаларды жаттоо боюнча тапшырмалардын аз болушун.</p> <p>Сабакта ар-түрдүү методдордун, оюндардын көп болушун.</p> <p>Окуучулар кызыккан суроо, тапшырмалардын көп болушун.</p> <p>Текст менен иштөөгө, текст түзүүгө көп убакыттын бөлүнүшүн.</p> <p>Окуучунун жеке оюн, пикирин</p>

жоктугу.	<p>сабакта айтууга орун берилишин.</p> <p>Талашып-тартышууга мүмкүнчүлүктүн болушу.</p> <p>Жазуу иштеринин начар жактары менен бирге эле жакшы жактарынын сабакта айтылышын.</p>
----------	--

Окуучулардын жоопторун талдоо, жалпылаштыруу азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун толуктоонун, өзгөртүүнүн зарылдыктарын көрсөтүп турат. Башкача айтканда, кыргыз тили сабагынын негизги маселеси, талабы окутууда окуучунун активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана өз алдынчылуулугун, жекече ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүү болуп саналат. Окуучулардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили сабагында мугалимдин көп сүйлөгөнүн, теманы өзү түшүндүрүп бергенин жактырышпайт. Бул жагдайды эске алууга милдеттүүбүз. Мыкты методисттер тил сабактарына мугалим бөлүнгөн убакыттын 40-70% чейинкисин өздөрү сүйлөө менен өткөрүп келе жатканын туура эмес деп эсептешет.

10-11-класстардын окуучуларына сурамжылоо жүргүзүлүп, алардан: “Кыргыз тили сабагындагы сага жаккан, кызыгып окуган темалар кайсылар?” деген бир гана суроо берилип, жооптор алынды. Суроого 96 окуучу жооп берди. Жыйынтыгы төмөнкүдөй коюлду:

2.6-таблица. – Окуучулардын сабакты кызыгып окуган темалары

	Тематика	Окууч. саны	%
1.	Текстти талдоо жана текст түзүү	25	26,1
2.	Иш кагаздарын окуп үйрөнүү, иш кагаздарын өзүнчө жазуу	22	22,9
3.	Грамматикалык (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) талдоолорду жүргүзүү	20	20,8
	Дил баяндарды жазуу	18	18,7

4.			
5.	Окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү иштөө	11	11,5
Жалпы		96	100 %

Маалыматтардан көрүнүп тургандай, окуучулар кызыгып иштеген, жаккан темалардын сап башында (№1, №2) турган текст менен иштөө жана иш кагаздарын аткаруу темаларынын экөө тең кыргыз тилин окутуунун “байланыштуу кеп” бөлүмүнө тиешелүү. Алар кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүнө эч кандай тиешеси жок. Бул абал, бизди, кыргыз тили мугалимдерин ойлонтууга тийиш. Анткени окуучулардын дээрлик тең жарымы кыргыз тилинин грамматикасын окууга эмес, кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) жакшыртууга багытталган темаларга кызыга турганы – бул күтүлгөн нерсе, эске алчу көрүнүш.

Ал эми грамматикалык талдоолорго кызыккан окуучулардын эмне үчүн кызыга турганын тактаганыбызда, алардын бардыгы мектептин, өзү окуган класстын алдыңкы, мыкты окуган окуучулары экендиги аныкталды. Бул – түшүнүктүү. Анткени, адатта, мыкты окуган окуучулар катары бардык сабактарда тапшырмаларды жакшы аткарган, жаттап окуган окуучуларды көрсөтүп келишет.

Эксперименттик иш-аракеттердин экинчи, калыптандыруучу этабында төмөнкүдөй иштерди аткардык:

Биринчи, сабактын натыйжалуулугун арттырууга кедергисин тийгизген себептер боюнча жооптордун бардыгын 120 мугалимге тааныштырып, алар боюнча бир нече талкууларды уюштурдук. Талкуу учурунда айтылган кемчиликтердин туура экендиги белгиленип, кошумча себептер айтылган жок. “Сабакты жакшыртууда мугалимдердин орду жана ролу канчалык?” деген сурообузга: “Мугалим – негизги фигура, бирок бизди айтылган себептер тушап турат, андан сырткары биздин кесиптик квалификациябызды жогорулатуучу курстар толук кандуу иштебейт” деген жоопту алдык.

Андан соң окуучулардын кыргыз тили сабагында жактырбаган көрүнүштөр жана сабакта кызыгып окуган темалары жөнүндөгү жооптору менен мугалимдерди тааныштырдык. Алар боюнча тегерек столдорду, талкууларды уюштурдук. Көпчүлүк мугалимдер окуучулардын кыргыз тили сабагында кызыгып окуган темаларын эске алуунун зарылдыгын белгилешти.

Кыргыз тили мугалимдерине сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга шарт түзүп берүү үчүн төмөнкүдөй өтүнүч-талаптарды сунуш кылдык:

Биринчи, сабак берген класстарындагы окуучулардын мектептеги өздүк делолорун кайра карап чыгуу, үй-бүлөлүк, социалдык учурдагы абалы менен жакындан таанышуу, башка предметтерден сабак берген мугалимдер менен ар бир окуучу жөнүндө пикир алышып, маалымат алуу. Топтолгон маалыматтардын негизгилерин жана маанилүүлөрүн топтоп, өзүнчө дептер ачуу. Материалдарды сабак процессинде эске алууга аракеттенүү ж.б. Бул өтүнүчтөрдү айтуу менен Эл мугалими Исак Бекбоевдин: “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ыркатуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес” деген осуятын эскертип, окутуу-тарбиялоодо инсанга багыттап окутуу парадигмасынын маанисин жана учурда актуалдуу экендигин түшүндүрдүк.

Экинчи, окутууга жана окучууга болгон салттуу мамилени өзгөртүү, окуучуну мугалим айтып берген маалымат-билимдерди гана жыйноочу объект эмес, мугалим көрсөткөн багытта, мугалим көрсөткөн ык-жолдо билимди өздөштүрүүнү субъект катары кабыл алуу. Билим берүүгө окуучунун позициясынан мамиле кылуу. Окуучунун аракеттерин, берген суроолорун кубаттоо, колдоо жана кубануу менен кабыл алуу. Ар бир окуучуга атынан кайрылып, жылуу, мээримдүү мамиле кылуу ж.б. Мында да Эл мугалими Исак Бекбоевдин: “Мээрим менен адамкерчилик – сабактын кыймылдаткыч күчү”, – деп айтканын эскерттик.

Үчүнчү, окуучулардын кыргыз тили боюнча сабактардан күткөндөрү жөнүндө (анкеталык жооптор) айткан маалыматтарын эске алып, аларды сабакта колдонууга аракет кылуу, кайсы тема өтүлбөсүн аны реалдуу жашоо-

турмуш, окуучулардын кызыкчылыктары менен байланыштуу кароого аракеттенүү, мисалдарды турмуштан, реалдуу кырдаалдардан алуу, окуучулардын суроо берүүлөрүн (мугалимге, классташтарга) кубаттоо жана так, кызыктуу, жакшы берилген суроолорду баа коюуда эске алып, аны класска жарыя айтуу ж.б.

Төртүнчү, ылайыгына жана зарылдыгына жараша ар бир сабакта класска же конкреттүү окуучуга карата: “Мен силерге ишенем, силер абдан жөндөмдүүсүңөр, силер теманы кунт коюп, жакшы өздөштүрсөңөр мен кадимкидей кубаныч, күч-кубат алам, келечек силердики, өз оюңарды, пикириңерди тартынбай так айтууга көнүккүлө, силердин өз алдыңарча, жекече чыгарган чечимиңерди дайыма колдойм, жардам берүүгө дайыма даярмын, силерде талант, жөндөм, шык бар, аларды калыптандырып, өркүндөткүлө, силердин ийгиликтериңерге кубанамын” ж.б.у.с. сөздөрдү көбүрөөк колдонуу ж.б.

Бешинчи, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакты турмуш менен, окуучулардын кызыкчылыктары менен эриш-аркак, байланышта пландаштырып, уюштуруунун үлгүсү катары бир нече сабактардын фрагментин бердик. Төмөндө 10-класста өтүлүүчү “Кыргыз тилиндеги антонимдер” сабагынан фрагментти беребиз.

Сабактын темасы: Антонимдер.

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк максаты: окуучулардын антонимдер боюнча түшүнүк, өздөштүрүүлөрүн (бул тема 5-класста да өтүлөт) бекемдөө, жаңы маалыматтар менен байытуу, кеп ишмердүүлүктөрүндө антонимдерди колдонуу көндүмдөрүн бышыктоо ж.б.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: антоним сөздөрдүн келип чыгышын реалдуу турмуш, адамдын таанып-билүүсү, ишмердүүлүгү менен байланышта экендигин окуучуларга толук таанытуу ж.б.

Тарбиялык максат: антонимдер турмуш чындыгынан алынгандыгын, алар аркылуу жашоодогу, ишмердүүлүктөгү жакшы менен жаманды, ак менен

караны, жарык менен караңгыны так ажырата алууга, турмушта жакшы сапат, мүнөздөрдү, көндүмдөрдү, адаттарды, билгиликтерди колдоно билүүгө, ач көздүк, сараңдык, өзүмчүлдүк сыяктуу жаман адаттардан оолак болууга үйрөтүү, бул боюнча көндүмдөрдүн иштелип чыгышына көмөк көрсөтүү ж.б.

Үй тапшырмасы менен өтүлгөн тема текшерилип, кыскача кайталап, бышыктагандан кийин доскага жаңы тема (антонимдер) жазылат.

Мугалим: көңүл бургула, антонимдер кандай сөздөр экенин силер жакшы билесиңер. Ал боюнча бешинчи класста окугансыңар. Аларды эсиңерге салгыла. Анын үстүнө антоним сөздөрдү силер өз турмушуңарда көп колдоносуңар. Антоним сөздөр реалдуу турмуштагы, объективдүү дүйнөдөгү карама-каршы көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү чагылдырып бере турганын билесиңер. Бүгүнкү сабагыбыздын негизги максаты – антонимдер жөнүндөгү түшүнүгүбүздү бекемдеп, алар боюнча терең билим алып, жашоо-турмушта туура колдонуунун маанисин өздөштүрүү.

Адегенде антоним сөздөр жөнүндө айтып, ага мисалдарды келтирели (жооптор алынат). Эми биздин класста көзгө көрүнүп турган нерселерден мисал келтирели (доска-кара, дубал-ак, парталар-эски, столдор-жаңы, дубал-бийик, терезе-жапыз ж.б.).

Эми сөз түркүмдөрү боюнча антоним сөздөрдү таап, айткыла (күн-түн, жарык-караңгы, адам-айбан, атчан-жөө, түндүк-түштүк, өмүр-өлүм ж.б. **зат атоочтор**; жат-тур, кир-чык, кел-кет, тез-жай, бас-токто, сүйлө-унчукпа, чык-түш, сыйла-сыйлаба ж.б. **этиштер**; акылдуу-акмак, ачуу-таттуу, катуу-жумшак, жаңы-эски, узун-кыска, чоң-кичине – **сын-атоочтор**) мисалдар талданат, аларды катыштырып, сүйлөмдүр түзүлөт.

Кийинки тапшырма-суроо адам-турмушундагы карама-каршы көрүнүштөрдү көрсөткөн антоним сөздөрдөн мисалдарды келтирүү: төрөлүү-өлүү, келүү-кетүү, жакшылык-жамандык, семиз-арык, таттуу-ачуу, табуу-жоготуу, ачка-ток, жаңы-эски ж.б.

Окуучуларга антоним сөздөр катышкан макалдарды айттыруу алардын маанилерин чечмелөө, турмуш менен байланышын ачып берүү да кызыгууну

жаратат. Мисалы, **улууга** – урмат, **кичүүгө** – ызат; бир ат бар **“жакшы”** деген кууса жеткис, бир ат бар **“жаман”** деген жууса кеткис; **жакшы** сөз жан эргитет, **жаман** сөз жан кейитет; сөздүн кыскасы жакшы, аркандын **узуну** жакшы; аарынын балы **таттуу**, чакканы **ачуу**; **ийри** олтуруп, **түз** кеңешели ж.б. Мисалдарды көп келтирип, маанисин чечмелеп берген окуучуларга баа коюлат.

Адамдын мүнөздөгү оң жана терс көрүнүштөрдү туюндурган антоним сөздөргө мисалдарды келтирүү: ак көңүл – кара мүртөз, сылык – орой, жоош – тентек, шайыр – түнт, колу ачык – сараң, сөзмөр – чоркок, билимдүү – караңгы, маданияттуу – корс, иштерман – жалкоо, чынчыл – калпычы, түшүнүктүү – түркөй ж.б.

Тапшырма: “Адамдардагы мен сыйлаган сапаттар жана алардын турмуштагы мааниси” деген темада дил баян жазып келүү.

Окуучулардын анкеталык суроолорго берген жоопторунда биринчи орунда “Текстти талдоо жана текст түзүү” экендигин белгилейбиз. Биз бул боюнча мугалимдерге жардам берүү максатында Ж. Чымановдун 2009-жылы жарык көргөн “Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы” деп аталган методикалык колдонмосун пайдаланууну сунуш кылып, китепти таратып берип, андагы текст боюнча сунуш кылынган үч сабактын үлгүсүн карап көрүүлөрүн, сабакта колдонууну өтүндүк. Эмгек менен таанышкан мугалимдердин дээрлик бардыгы колдонмону практикада колдонуу алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин белгилешти.

Мектеп окуучулары дил баян жазууга кызыга турганын эске алып, дил баян жаздыруу, талдоо жана баалоо боюнча бир катар методикалык жана практикалык ой-сунуштарды иштеп чыктык. Мында Эл мугалими Б. Исаковдун, педагог-окумуштуулар: С. Рысбаевдин, А. Муратовдун, Н. Мурзаевдин ж.б. эмгектерин пайдаландык.

Педагогика илиминде дил баян окуучулардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөгө негизделген, адабий жана эркин тема боюнча өз оюн, жекече пикирин жазуу формасында ишке ашырылган, окуучулардын жазуу кебин өнүктүрүүгө, сабаттуу жана логикалык ырааттуулукта жаза билүүгө көнүктүрүү,

окуучунун өзүнүн жараткан чыгармасы, иштеп чыккан тексти катары каралат. Окуучулар дил баян жазганга чейин жат жазуу (мугалимдин окуп берген текст), баяндама (изложение) мугалим окуп берген текст боюнча өз түшүнүктөрүн жазуу түрүндө жазып көнүгүшөт.

Дил баян жазууда окуучулар төмөнкүлөрдү билиши зарыл:

- адабий темада жазылуучу дил баян жазууда окуучу өзү жаза турган көркөм чыгарманы милдеттүү түрдө окуп чыгышы;
- көркөм чыгарманын темасын өз түшүнүгү, жеке пикири менен ачууга аракеттенүү;
- дил баян көркөм чыгарманын мазмунун кайталап берүү эмес, окуучунун өзүнүн чыгармасы катары карашы;
- эркин темадагы дил баянда коюлган тема боюнча жеке түшүнүктүн, пикирдин болушу;
- дил баян орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан сабаттуу жана таза жазылышы керектигин;
- берилген темага жекече мамиле кылып, өз оюн ачык айткан, чыгармачылык менен жазылган дил баяндар жогору бааланарын;
- жеке кыялдануусуна, фантазиясына жол берилиши ж.б.

Дил баян жазууда окуучу менен мугалимдин аткара турган иш-аракеттери, жаздыруу, талдоо жана баалоо боюнча кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешүүлөрдү, тажрыйба алмашууларды аткардык. Тактап айтканда Бишкек шаарындагы У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Дарданова Гульмира Камалбековна, Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, Сапарбекова Сагын Сапарбековна менен биримдикте дил баян жазууга даярдануу, жаздыруу жана баалоо иш-аракеттерди бирге жүргүздүк. Эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

2.7-таблица. – Эксперименттин иш-чаралардын жыйынтыгы

	Мектеп, класс жана дил	О	Баалар	%
--	-------------------------------	----------	---------------	----------

	баяндын темасы	кууч. саны					көрсө ткүч
1.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 5-класс. Тема: Алтын куш						
	Эксперименттик топ	45		2	2		54,9
	Текшерүүчү топ	37			8		45,1
Жалпы:		82	3	1	0		100
2.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 9-класс. Тема: Мен Кыргызстан менен сыймыктанам						
	Эксперименттик топ	31		1			47,7
	Текшерүүчү топ	34			2		52,3
Жалпы:		65	4	9	1	1	100
3	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 11-класс. Тема: Айылымдын асыл адамдары						
	Эксперименттик топ	36		4	3		51,4
	Текшерүүчү топ	34		1	2		48,6
Жалпы:		70	2	5	5		100

Көрүнүп тургандай, атайын даярдыктардан кийин дил баян жазган эксперименттик топто алган баалардын катышы текшерүүчү топко салыштырганда алда канча жогору болуп, “2” алган окуучулардын саны эксперименттик топто кыйла кыскарды. Мындан улам дил баян жаздырууда биз сунуш кылган методикалык-практикалык иш-аракеттердин алгылыктуу жана натыйжалуу экендигине ынандык. Ошону менен бирге эле окуучулардын дил баян жазууларына өзгөчө маани берип, аны талаптагыдай аткаруу окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон кызыгууларын арттырып, жалпы

эле кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун бир багыты, бир шарты экендигине көзүбүз жетти.

Экинчи бап боюнча тыянак

“Илимий изилдөөнүн материалдары” деп аталган биринчи параграфта изилдөөнүн темасына түздөн-түз тиешелүү болгон материалдар кыскача талдоолорго алынып, жыйынтыктар чыгарылды. Талдоо иштерибиз Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамынын тиешелүү беренелерин талдоодон башталып, кыргыз тили боюнча стандарттар, жаңылоо концепциялары, окуу программалары боюнча ой-сунуштар айтылды.

Сабакка, тил сабагына, кыргыз тили сабагына тиешелүү болгон илимий-методикалык, практикалык-колдонмолор, эмгектер окуп-үйрөнүлдү, өздөштүрүлдү жана жалпылаштырылды. Аларда сабактын теориялык маселелерине басым коюлуп, сабакты уюштуруп, өткөрүүдөгү мугалимдин иш-аракеттери жалпыланган мүнөздө экендиги айкындалды.

Билим берүү процессин уюштуруунун негизги формасы болгон сабак тууралуу айрым терс пикирлерге карабастан, сабак эң кеңири тарап, эң көп колдонулган окутуунун формасы катары адам баласына кызмат кыла бере тургандыгы айкындалды. Билим берүү, мектептеги окуу ишинин 98% сабак формасында өтүп, ар бир окуучу кеминде 10 миң сабак ала турганы белгиленди.

Сабактын натыйжалуулугун арттыруунун эң негизги методикалык шарты, өбөлгөсү болуп окуучуга болгон мамиле жана мугалимдин изденүү жана чыгармачылык менен иштөөсү белгиленди, б.а. “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес” экендиги аныкталды.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кедерги болуп жаткан себептердин негизгилери катары программада теориялык-грамматикалык материалдардын басымдуулугу, методикалык эмгектердин жетишсиздиги, окуучулардын окууга, кыргыз тили сабагына кызыгуулары

төмөндөп кеткени, класстагы окуучулардын санынын (35-50гө чейин) ашкере көптүгү ж.б. белгиленди. Сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар катары ар бир сабактан реалдуу турмуш менен болгон байланышын күчөтүү, инсанга багыттап окутуу парадигмасына маани берип, аны сабакта зарылдыгына жараша көп колдонуучу сунуш. Бул боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштарыбыз, сабактын үлгүлөрү эксперименттик иш-аракеттер аркылуу текшерүүлөрдөн өттү. Алынган жыйынтыктар изилдөө иштерибииздин туура багытта жүргүзүлгөндүгүн, натыйжалуу жана алгылыктуу экендигин тастыктады.

ҮЧҮНЧҮ БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ШАРТТАРЫ

3.1. Сабактын стратегиясын аныктап алуу – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык шарты

Орто мектепте окутулуп келе жаткан предметтердин ичинен окуучулар үчүн эң кызыксызы, татаалы жана тажатмасы кыргыз тили сабагы болуп калганы эч кимге жашыруун эмес, ал – жалпыга маалым. Кыргыз тилин эне тили катары окутуудагы бул жагымсыз көрүнүштүн себебин практик мугалимдер, окумуштуу-педагогдор менен методисттер аныктоого аракеттерди кылып, аны жоюуга карата сунуштарды берип келишет. Аларга кайрылып, талдап, жалпылаштырып, алгылыктуу жана конкреттүү теориялык жана практикалык тыянак-сунуштарды иштеп чыгуу азыркы күндүн өктөм талабына айланды.

Окумуштуу-педагог С. Байгазиев сабактын кызыксыздыгынын себеп-натыйжасын мындайча түшүндүрөт: “Мектептерде кыргыз тилин окутуунун методикасы туура эмес курулуп, тилди окутуу грамматикалык эрежелерди, тил

терминдерин карандай жаттатуунун алкагында камалып келгендиги өзүнүн терс таасирин тийгизди”. Бул пикир менен макул болбой коюуга болбойт. Профессор Ж. Чымановдун иликтөөсү боюнча орто мектептеги кыргыз тилинин окуу программасында тилдин теориясын (грамматиканы) окутууга жалпы сааттын 82,6%, ал эми калган 17,4% гана тилдин практикасын үйрөтүүгө бөлүнгөн. Бул абалды өзгөртүүгө болгон аракеттер жүрүп жатат жана алар тездетилиши зарыл.

Тилди эне тили катары окутуунун абалы, аны жакшыртуу, натыйжалуулугун арттыруу боюнча орус окумуштуу-педагогдору да атайын изилдөөлөрдү жүргүзүшүп, ой-пикирлерин айтып, практикалык сунуштарды берип келишет. Орус тилин окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис Е. С Антонова минтип жазат: “Не секрет что уроки родного языка стали для современных учеников непреодолимо трудными и неинтересными. Одной из главных причин этого является оторванность нашего учебного предмета от реального существования языковой среды, непонимание детьми роли и значения русского языка в повседневной жизни. Нужно вернуть ценности ясной, правильной и красивой речи, нужно придать смысл изучению системы родного языка. Как это сделать?” [7, 464-б.]. Мындан улам кыргыз тилин эне тили катары окутуу менен орус тилин эне тили катары окутуунун көйгөйлөрү, проблемалары бирдей экендиги ачыкталат. Ошол эле учурда кыргыз тилин окутуунун башкы көйгөйү катары окутуунун мазмунун грамматикалык маалыматтар түзгөндүгү каралса, орус тилин окутуудагы негизги проблема эне тилди окутуу реалдуу турмуштан ажыратылып, балдар эне тилинин жашоо турмуштагы орду менен маанисин жетик түшүнбөй жатканынан көрүп, эне тилди окутууга жаңы мазмун берип, жаңы технологияларды киргизүүнүн зарылдыгын белгилешет.

Биздин оюбузча, айтылган пикирлер орундуу жана кыргыз тилин окутуунун методикасын иштеп чыгууда, сабактын натыйжалуулугун арттырууга аракеттерди жасоодо артыкчылыктуу маани берүү зарыл. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын

аныктоодо, албетте, сабактын практикалык өңүтүнө басым коюу, реалдуу турмуш менен байланыштыруу, азыркы учурда маселени толук чечүүгө өбөлгө түзбөйт. Ал үчүн маселеге кыргыз тилин окутуунун алкагында гана эмес, жалпы педагогикалык-дидактикалык деңгээлде иш жүргүзүү зарыл болду.

Профессор Э. Мамбетакунов окутуунун, сабактын натыйжалуулугун арттырууга карата бир нече эмгектерин арнап келет. Анын “Эл агартуу” журналына жарыяланган “Окуучуга багытталган психодидактика”, “Окуучулардын метопредметтик билимдери”, “Окуучулардын окуу аракеттерин уюштуруу” аталыштагы макалалары ушул проблемага арналган

Э. Мамбетакунов таалим-тарбияны натыйжалуу берүүнүн соңку мезгилге чейин көңүл бурулбаган, бирок өзгөчө мааниге ээ болгон инсанга багыттап окутуунун теориялык, практикалык негиздерин толуктап иштеп чыгууну, аны практикада кеңири колдонуунун зарылдыгын тастыктап келет [54, 32-б.].

Педагогдун пикири боюнча таалим-тарбия берүү, окутуу-үйрөтүү иш-аракеттери бир беткей, бир тараптуу гана жүргүзүлүп келет. Педагогикалык-методикалык эмгектер мугалимдерге гана арналып жазылат. Аларда “кантип окутуу керек?” деген суроого гана көңүл бурулуп, жооптор берилет. Башкача айтканда, билим берүүнүн, окутуунун технологиялары гана иштелип чыгып, билим алуунун, окуп-үйрөнүүнүн технологиялары тууралуу дээрлик эч нерсе айтылбайт. Э. Мамбетакунов окутуу-үйрөтүүдөгү каалаган натыйжалардын алынбай жатышын мына ушундан көрөт. Бул чындык. Азыркы күнгө чейин Совет мезгилинде калыптанып, кеңири тараган “баласыз педагогиканын” үстөмдүгүнөн али кутула элекпиз.

Профессор Э. Мамбетакунов “баласыз педагогикадан” арылуунун үч парадигмасын иштеп чыгып, сунуш кылат. Алар:

- билим, билгичтик, көндүмдөргө ээ болууга багытталган парадигма;
- компетенттүүлүккө ээ болууга багытталган парадигма;
- билим алууга болгон аракеттерди аткарууга багытталган парадигма [53, 20-б.].

Окумуштуу сунуш кылган бул парадигмалар, чындыгында жалпы эле билим берүүнүн жаңы жана перспективалуу парадигмалары болуп эсептелет. Алардын жаңылыгы менен перспективалуулугу, баарынан мурун билим берүүгө (демек мугалимдин аракетине) эмес, билим алууга (демек окуучунун аракетине) артыкчылыктуу маани бергендиги менен түшүндүрүлөт. Жалпысынан алганда, бул парадигмалар илимге багыттап окутуунун дидактикалык негиздерин байытат, азыркы суроо талаптарды канааттандырууга жол ачат.

Аныкталган парадигмаларды турмушка ашыруунун механизми катары психо-педагогикалык билимдердин жаңы багыты болгон психодидактиканы колдонууну сунуш кылат. “Мында, – деп жазат Э. Мамбетакунов, негизги көңүл балдардын окуусуна, окуу аракеттерин жасай билүүсүнө, билимдин элементтерин үйрөнүүсүнө, өздөштүрүүсүнө, билим алуу боюнча машыгуусуна, алган билимдерин тактоосуна жана бекемдөөсүнө, билимдерди практикалык маселелерди чечүүчүн колдоно билүүлөрүнө бурулат” (Э. Мамбетакунов 2016 – 29-б). Бул ой пикирди биз кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга карата берилген концепция деп кабыл алып, өз иликтөөбүздө жетекчиликке алабыз.

Азыркы кыргыз тили сабагын мезгил талабына шайкеш педагогика илиминин соңку изилдөөлөрүнө таянуу менен уюштуруп, өткөрүүдө бардык жана ар бир конкреттүү сабактын стратегиясын аныктап алууга маани берүү зарыл. “Билим берүүнү өнүктүрүүнүн стратегиясы – бул билим берүү системасын өнүктүрүүнүн перспективалуу максаттарын жана каражаттарын, максатты ишке ашырууда убактысы менен шарттарын аныктап, турмушка ашыруу” (Педагогический словарь 53-б.) экендиги белгилүү.

Кыргыз тили сабагынын стратегиясын аныктап, ишке ашырууга аракет кылууда окутуунун инсанга (окуучуга) багытталган парадигмасына таянууну алгылыктуу деп билебиз. Мында мугалимдин билим берүүгө, окутууга болгон иш-аракеттери негизги маселе эмес, мугалим менен окуучунун өз ара карым-катышы, алака-мамилеси алдыңкы орунга чыгат. Ошондой эле окуучунун окуу

ишмердүүлүгү, аны активдештирүү маселеси да маанилүү болот. Мугалим аталган маселелерди эске алуу менен сабактын стратегиясын тандап алып колдонот. Тилекке каршы, көпчүлүк учурда мугалим сабактын стратегиясын толук аныктап, тандап албастан туруп, сабактарды өтүшөт. Бул мугалим менен окуучунун биргелешип, бир багытта, бир максатта иш алып барууларына тоскоол болот. Окуучу сабак процессинин активдүү катышуучусу эмес, тек гана мугалимдин суроо тапшырмаларын аткаруучу болуп калат.

Сабакты жандуу, кызыктуу кылып уюштуруп өткөрүүнүн психологиялык-педагогикалык негизги шарты болуп окуучунун сабакта ээлеген позициясы болуп саналат. Окуучунун позициясын шарттуу түрдө экиге бөлүп көрсөтүүгө болот.

Биринчиси, окуучунун мугалимдин жана окуу китебинде берилген маалыматтарды пассивдүү кабыл алуу, өздөштүрүүгө багытталган позиция. Мында окуучу берилген даяр билим, маалыматтарды ошол боюнча кабыл алат. Өз алдынча ойлонбойт, тыянак чыгарбайт.

Экинчиси, окуу материалдарын, маалыматтарды талдап, чыгармачылык менен кабыл алууга, түшүнүүгө аракет кылат. Билимди өз алдынча алууга, тапшырманы жекече чечүүгө умтулат, сабакта активдүү позицияны ээлейт.

Кыргыз тили сабагында окутуунун пассивдүү же активдүү позицияны ээлеши окуучунун өзүнө эмес, мугалимдин сабакта колдонгон ык-жолдоруна, каражаттарына байланыштуу болот. Эгерде мугалим ар бир сабакты салттуу деп аталган билдирүү, айтып берүү, суроо-жооп, көрсөтүү, көнүгүүлөрдү иштетүү сыяктуу методдорду гана колдонсо, анда окуучу аргасыздан пассивдүү катышуучусу, угуучусу гана болот. Ушул ролду гана аткарат. Ал эми мугалим сабакта ар кандай турмуштук, тилдик кырдаалдарды пайдаланса, проблемалык кырдаалды түзүп, проблемалык суроолорду жарата алса, окуучулардын өз алдынча ойлонуп, өз алдынча иштөөлөрүнө шарт түзө алса, окуучулардын жекече жана топто иштөөлөрүнө өбөлгө түзсө, окуучу сабактын активдүү катышуучусуна, жаратуучусуна айланат.

Демек, кыргыз тили мугалимдеринин “түшүндүргүч” мугалимден “уюштургуч” мугалимге өтүүсү өтө маанилүү. Ал үчүн кыргыз тили мугалиминин иш-аракеттери конкреттүү максатты көздөп, окуучулардын өз алдынча иштөөлөрүн уюштурууга басым коюлушу талап кылынат. Сабак процессинде мугалимдин позициясы да өзүнчө роль ойнойт. Окуучулар мугалим менен эркин, кысылбай сүйлөшө алышы, өз оюн ачык айтып, аларды далилдөөгө жана коргоого көнүгүшсүн.

Сабактын стратегияларын үчкө бөлүп кароо кеңири тараган. Алар *пассивдүү*, *активдүү* жана *интерактивдүү* деп аталат. Ар бирине кыскача токтололу.

Окуучунун пассивдүү стратегиясы кеңири тараган жана ал көпчүлүк мугалимдер тарабынан салттуу түрдө колдонулат. Мында сабак процесси бир жактуу болуп, мугалим “берүүчү”, ал эми окуучу “алуучу” функцияларын аткарышат. Сабакта колдонулган ык-жолдор салттуу, окутуунун каражаты катары окуу китеби гана колдонулат. Окуучулардын билим алууга болгон баардык аракеттери мугалимдин айткандарын угуп, суроосуна жооп берип, көнүгүүлөрдү иштеп, тапшырмаларды аткарууга багытталган. Мугалим сабакка кандай план түзсө, бүтүндөй процесс ошо планга негизделген жана ал бузулбайт. Бүтүндөй класска, баардык окуучуларга бирдей мамиле, бирдей талап коюлат.

Сабакта пассивдүү стратегияны ишке ашыруу төмөнкүдөй формаларда жүргүзүлөт:

- өтүлгөн темаларды кайталоо;
- жаңы теманы түшүндүрүү;
- көнүгүүлөрдү иштөө;
- оозеки суроо-жооп;
- тапшырмаларды берүү ж.б.

Аталган стратегияны колдонууга бир катар шарттар түрткү берет. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

- мугалимдин сабактагы активдүү позициясы;

- окуу каражаттарынын жетишсиздиги;
- окуучулардын санынын көптүгү;
- окуучуларда өз алдынча иштөө көндүмдөрүнүн начардыгы;
- окуу материалынын көптүгү, татаалдыгы ж.б.

Сабакта пассивдүү стратегияны колдонуунун алгылыктуу жактары менен бирге эле алгылыксыз, натыйжасы аз жактары да бар. Мындай сабактын алгылыктуу жактарына токтолсок, алар:

- бардык мектептерде, предметтерде жана сабактарда колдонууга болот;
- сабак убактысын үнөмдүү жана туура бөлүштүрүүгө мүмкүнчүлүк болот;
- сабактын темасы боюнча маалыматтарды логикалык ырааттуулукта жана системалуу берүү;
- сабакты окутуунун салттуу каражаттарынын колдонулушу.
- берилген илимий маалыматтардын жыйынтыктуу болушу.
- лингвистикалык түшүнүктөрдү окутууга мүмкүнчүлүктүн түзүлүшү ж.б.

Көрүнүп тургандай сабактын пассивдүү стратегиясында кыргыз тили мугалиминин ролу жана мүмкүнчүлүктөрү кеңири болуп, окуучулардын окуу аракеттерин өзү уюштуруп, жүргүзүп, алган билимдерин да жекече баалайт. Сабакты толугу менен өзүнүн активдүү позициясында жүргүзөт. Натыйжада, мындай сабакта тартип катуу сакталып, мугалим да пландаган иш-аракеттердин баардыгын аткарууга жетишет. Азыркы кыргыз тили сабактарын башкарып, жүргүзүп жана жыйынтыктап келе жаткан, кеңири тараган сабактын стратегиясы ушул болуп саналат.

Кыргыз тили сабагында окутуунун пассивдүү стратегиясын колдонуунун негативдүү, алгылыксыз жактары да арбын. Алар:

- сабак бир тараптуу болуп, мугалим активдүү айтып берүүчү, окуучу пассивдүү угуучуга, кабыл алуучуга айланат;
- окуучунун өз алдынчалуулугу төмөн болот;

- сабактын темасына ылайык материалдарын өздөштүрүү деңгээли канаатандырбайт;
- окуучулардын сабакка, окуу материалдарына болгон кызыгуусу төмөн;
- окууну, үйрөнүүнү жекелештирүүгө, дифференциялоого мүмкүнчүлүк жок;
- окуучу сабакта айтылган маалыматтарды механикалык түрдө гана кабыл алуучунун кызматын аткарат;
- сабактын темасына, мазмунуна карабастан салттуу методдор гана колдонулат;
- окуучунун билимин баалоо мугалимдин жекече иши катары гана каралат ж.б.

Кыргыз тили сабагын окутуунун пассивдүү стратегиясына негиздеп өтүүнүн жакшы жактарына караганда, алгылыксыз, натыйжасыз жактары үстөмдүк кылат. Албетте, аталган стратегияны сабакта колдонууга тыюу салынбайт. Ошол эле учурда муну сабакта колдонуу үчүн анын жакшы жана жаман жактарын терең талдап, сабактын натыйжалуулугун арттыруу, дидактикалык толуктоолорду, жаңыланууларды киргизүү зарыл экендигин эстен чыгарбоо керек.

Кыргыз тили сабагын өтүүнүн активдүү стратегиясынын айрым элементтери кадимки салттуу сабактарда колдонулуп келет. Мындай көрүнүш тажрыйбалуу жана чыгармачыл мугалимдердин сабактарында даана көрүнүп турат. Бирок бул стратегия баардык кыргыз тили сабактарына мүнөздүү болуп, кеңири жайылган деп белгилөөгө болбойт.

Азыркы билим берүү, анын ичинде кыргыз тилин окутуу, окуучуну окутуунун объектиси эмес, билим берүүнүн борборун ээлеген, билим алуу аракеттерин активдүү жүргүзгөн субъект деп билет. Сабактын активдүүлүгү, жандуулугу жана натыйжалуулугу ага мугалимдин да, окуучунун да бирдей активдүү катышуусу менен байланышта, биримдикте каралат. Карым-катыш байланыш эки, айрым учурда үч тараптуу жүргүзүлөт, б. а. :

Мугалим менен окуучу, окуучу менен мугалим, окуучу менен окуучунун өз ара кызматташуу алкагында сабак өтүлөт. Мында мугалим демейдегидей эле негизги тарап болуп, маалыматтын негизги булагы бойдон кала берет. Бирок окуучу пассивдүү кабыл алуучу эмес, маселени кошо чечүүчү, маалыматты бирге өздөштүрүүчү катары кызмат кылат. Окуучу сабак процессинде мугалимге суроо бере алат, өз көз карашын айта алат, талашып-тартыша алат, талкууга катышат ж.б. Окуу материалы боюнча жыйынтык, корутунду мугалим тарабынан жекече чыгарылбайт. Ал окуучулар менен биримдикте талкуулоодон соң гана жыйынтык чыгарылат. Мында окуучу тек гана билимди алуучу эмес, аны өз алдынча топто, класста бирге аныктоочу, табуучу субъект катары көрүнөт.

Кыргыз тили сабагында окуучулардын мындай активдүүлүккө жана өз алдынчалуулукка жетишүүсү үчүн мугалим пландуу, системалуу жана максаттуу иш-аракеттерди дайыма жана ар бир сабакта жүргүзүшү керек. Бул сабырдуулукту, чыгармачылыкты талап кылган татаал жана түйшүктүү жумуш.

Окутуунун активдүү стратегиясын кыргыз тили сабагында натыйжалуу колдонуу үчүн мугалим эки нерсени эске алуусу кажет. Биринчиси, окутуунун мазмунун, сабакта берилүүчү маалыматтарды кыргыз тилинин тар чөйрөсүндө (аныктама, эрежесинде) кармабай, аларды реалдуу турмуш, күнүмдүк иш-аракеттердин, баарлашып-сүйлөшүүнүн алкагына алып чыгышы талап кылынат. Экинчиси, берилүүчү маалыматтарды билдирүүнүн формасы менен каражаттарын өзгөртүшү керек.

Эгерде салттуу сабактарда маалыматтын негизги булагы мугалим, ал эми негизги каражаты окуу китеби болсо, окутуунун активдүү стратегиясын колдонууда билимдин негизги булагы менен, негизги каражаты реалдуу турмуштагы тилдик кырдаалдар, жагдай-шарттар болушу зарыл.

Мисалы, салттуу сабактарда мугалим зат атооч сөз түркүмүн өтүүдө “Зат атооч деп эмнени айтабыз?” деген суроого өзү жооп берип, андан соң ал жөнүндө окуу китебинде берилген эрежелерди жаттатат. Мисалдар келтирилет. Андан кийин мугалим “Түшүндүрүңүзбү?” деген суроону берет, окуучулар –

албетте, “түшүндүк” деп жооп беришет. Жаңы теманы түшүндүрүү ушуну менен бүтөт да, окуучулар мугалим көрсөткөн окуу китебиндеги көнүгүүлөрдү иштешет. Үйгө тапшырма да окуу китебиндеги көнүгүүлөрдөн берилет, же 5-6 зат атооч сөз берилип, аларды катыштырып сүйлөм түзүп келүү тапшырмасы берилет. Баалар коюлуп, сабак бүтөт. Сабак өтүүдөгү бул көрүнүш күн сайын, ар бир сабакта, эч өзгөрүүсүз колдонулат. Окуучулар мындай сабактарга мыкты ылайыкташып алышкан.

Ушул эле “Зат атооч” темасын окутуунун активдүү стратегиясына негизделип өтүлүшүн элестетели. Мугалим сабактын темасын атабайт. Жалпы класска кайрылып: “Балдар, бизди бул турмушта көп нерселер курчап турат. Алардын көзгө көрүгөндөрү бар, бизге көрүнбөгөндөрү бар. Алар буюм болушу мүмкүн, кубулуш болушу мүмкүн, же абстрактуу түшүнүктөр болушу мүмкүн. Кана, балдар, көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөндөрдөн ондон мисал келтиргилечи”, – деп кайрылат. Окуучулар айта баштайт. Ар бир келтирген мисалга мугалим көңүл бурат, мисалдарга кандай суроолор бериле тургандыгын тактайт, эгерде окуучулардын жообундагы мисалдар ким? эмне? деген суроолорго жооп бербесе, алардын мисал боло албай тургандыгын түшүндүрөт. Мисалдарды өз ара конкреттүү жана абстрактуу деп экиге бөлөт. Аларга мисал келтирүүнү талап кылат. Мисалдар алынат. Ар бир мисалга суроо берилет, мааниси чечмеленет. Мына ушундай биргелешкен аракеттерден кийин гана мугалим “Балдар, бизде, тилде ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөр көп экен, аталган суроолорго жооп берген сөздөр зат атооч деп аталат”, – деп тыянак чыгарып, сабакты улап кетет.

Сабакта активдүү стратегияны колдонуунун экинчи шарты сабактын формасын өзгөртүү болуп саналат. Азыркы күндө сабактын активдүү деген ондогон формалары аныкталып, практикада колдонулуп келет. Бул боюнча профессор А. Муратов орус педагог окумуштууларынын эмгектерине таянуу менен, сабактын бир катар жеңил формаларын классификациялап берген. Аларды жалпылаштырып берели.

– мелдеш сабактар жана оюндар;

- мээ чабуулу, интервью, дил маек;
- пресс-конференция, аукцион;
- сабак-жомок, сабак-сюрприз;
- сот, тергөө, окумуштуулар кеңеши;
- сабак-саякат, кино-сабак;
- сабак-дискуссия, сабак-өз алдынча иштөө;
- арт-сабак, дарс-сабак ж.б. [64, 300-б.].

Сабактын жаңы формаларын табуу, практикага киргизүү аракеттер азыр болуп, жүргүзүлүп келет. Мисалы, окуутунун активдүү стратегиясын турмушка ашыруунун формалары катары окумуштуулар Е. Е. Син менен К. К. Жунушалиева төмөнкүлөрдү белгилешкен:

- сабак жалпылаштыруу;
- сабак мелдеш;
- сабак-эврики;
- сабак-турнир;
- сабак-консультант;
- бинардык сабак;
- дискуссия;
- тегерек стол;
- мээ чабуулу;
- Сократ маеги ж.б.

Сабакта активдүү стратегияны колдонуунун шарттары:

- окуучулар сабакта эркин сезүүсү, суроо бере алышы;
  - окуучулардын өз алдынча иштөө көндүмдөрүнүн болушу;
  - жекече, топто, класс менен иштөөгө көнүгүшү;
  - мугалимдин чыгармачылыгы;
  - мугалим менен окуучунун өз ара аракеттенүү көндүмдөрүнүн болушу
- ж.б.

Аталган стратегияга негизделип өтүлгөн кыргыз тили сабагынын артыкчылыктары булар:

- сабак жандуу, эки тараптын бирдей катышуусу менен өтөт;
- окуучулардын билим алууга, өздөштүрүүгө болгон аракеттери активдүү;
- сабакта иштелүүчү иш-аракеттер мугалим менен окуучунун макулдашуусу менен аныкталат;
- мугалим даяр окуу материалын берүүчү эмес, ал материалдарды табууга, өздөштүрүүгө өбөлгө түзүүчү болот;
- окуучулар суроо берет, өз оюн айтат, талашып-тартышат;
- сабакты окутууну интерактивдүү ык-жолдору колдонулат;
- сабакта окуучу активдүү позицияда болот ж.б.

Ошондой эле сабакты окутуунун активдүү стратегиясын колдонууда эске алуучу, сак болуучу жагдайлардын да болушу мүмкүн. Мисалы:

–

Кыргыз тили сабагында окутуунун кайсы гана стратегиясы колдонулбасын, алардын баардыгында мугалимдердин өз ишине берилгендиги, педагогдук кесиптин даярдыгы, өз предметин, кыргыз тилин, мыкты билгендиги дайыма чечүүчү ролду ээлейт. Ошондуктан мугалимге “Тигил же бул стратегияны колдон”, “мындай технологиялар менен сабак өт” деген сыяктуу талаптарды коюуга болбойт. Бул боюнча мугалимдин укугу КРнын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзам менен аныкталып, корголгон. Сабакты уюштурууда, өтүүдө мугалим эң негизги фигура болуп саналат. Ага эч кимдин кийлигишүүгө, таңуулоого акысы жок. Мугалим предметтин жана ар конкреттүү сабактын мазмунуна жана максатына жараша иш-аракеттерди жүргүзөт жана алар конкреттүү класс, конкреттүү окуучуга ылайыкташтырып билим берүүгө багытталат.

3.2. Билим берүүнүн жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуу маселеси

Билим берүүнүн жаңы парадигмалары (“парадигма” грек тилинен алынып, “үлгү”, “мисал”, “модель” түшүнүктөрүн берет) тууралуу кыргыз тили мугалимдеринин толук маалыматы, түшүнүгү болбосо, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды ишке ашыруу дээрлик мүмкүн эмес. Педагогика илими, анын ичинде, тилдерди окутуунун заманбап технологиялары иштелип чыгып, алар акырындан кыргыз тилин окутууда да колдонула баштаганына карабастан, азыркы кыргыз тили мугалимдерине карата айтылган сын-пикирлер арбын. Бул боюнча Кыргыз эл мугалими, профессор И. Бекбоевдин айткандарын мисалга тартууну туура көрдүм.

“Мугалимдин башкы вазыйпасы окуучуну үйрөнүүгө үйрөтүү экендигин бардык эле мугалимдер этибарга алышпайт, мектептерде балдардын окуп үйрөнүү ишин уюштургуч мугалимге караганда түшүндүргүч мугалим көп идеалдаштырылат.

Мугалимдер тарабынан өз алдынча ойлоо жөндөм шыгы өнүккөн окуучуга караганда маалыматты көп билген окуучу жогору бааланат. Баланын өзүндө программаланган потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн өнүгүшүнө сүрөөнчү, демөөрчү болуу – бул инсанга багытталган таалим-тарбиялык парадигма мугалимдер чөйрөсүндө өтө эле жай баракат өздөштүрүлүп бара жатат” [12, 192-б.].

Биздин оюбузча, бул маалыматта билим берүүдөгү кыргыз тилин окутуудагы орчундуу педагогикалык өксүктөр ачык берилген. Аны талдоого, конкреттештирүүгө мугалимдер шарттуу түрдө “уюштургуч” жана “түшүндүргүч” деп экиге ажыратылып берилген. Уюштургуч мугалимдин сабак окутуудагы негизги максаты окуучуларга билим, маалыматтарды берүү, өздөштүрүү эмес, алардын негизги милдети окуучуларды окуп үйрөнгө, билим алууга, билимди өзүнө сиңирүүгө, окуучуларда билим алуунун технологияларын калыптанышына шарт түзүү, көнүктүрүү болуп саналат. Демек, уюштургуч мугалим билим бербейт, формаларын аныктап берип, жана баалоого катышат. Эл мугалими мына ушул педагогикалык сапат, жөндөмгө ээ болгон, окуутуну ушул багытта жүргүзгөн мугалимдердин аз экендигин өкүнүү

менен белгилеген. Ал эми “түшүндүргүч мугалимдер” деген кимдер жана алардын педагогикада ишмердүүлүктөрүнүн негизин эмне түзөт? Жогоркудай мүнөздөмөгө ээ болгон мугалимдер билим берүүнүн, сабак өтүүнүн салттуу формаларын, ык-жолдорун бекем кармашышат. Мындай мугалимдер билим берүүнүн максаты менен мазмунун мурдагыдай, эскиче болушун каалап, сабакты ошол нукта өтүшөт. Эң өкүнүчтүүсү, профессор И. Бекбоев белгилегендей, “түшүндүргүч” мугалимдер азыркы учурда да “идеалдаштырылат”, башкача айтканда, макталат, сыйланат жана бааланат. Суроо туулат. Мугалим сабакта окуучуларга билим берип, маалыматтарды түшүндүрбөсө, ал эмне кылышы керек? Суроого үстүртөн мамиле кылсак, ал жүйөөлүдөй сезилет. Бирок билим берүүгө, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга, билим берүүнүн азыркы парадигмаларына карап, аларды терең талдоого алып карасак, алардын талабы боюнча окуучу билимдердин жыйындысын алууга эмес, алган билимдерин өз жашоо-турмушунда, ишмердүүлүгүндө колдоно билүү жөндөмүнө ээ болушу керек. Бүгүнкү күндө түшүндүргүч мугалим эмес, уюштургуч мугалим керек экендигин таанууга милдеттүүбүз. Ал үчүн кыргыз тили мугалими сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн жаңы парадигмаларын өздөштүрүп, аларды өз практикалык иштеринде колдонуу зарыл.

Профессор И. Бекбоев билим алып жаткан окуучуларды да шарттуу түрдө эки топко болгон. Биринчи топко өз алдынча ойлоно алуу жөндөмдөрү өнүккөн окуучулар, ал эми экинчи топто көп маалыматты билген, суроолорго жооп бере алган окуучуларды кошкон. Аны менен бирге эле азыркы учурда көп маалыматты билген окуучулар жогору баалана тургандыгын көрсөткөн. Бул көрүнүш да атайын талдоону талап кылат. Эмне үчүн өз алдынча ойлонгон окуучу эмес, көп маалымат билген окуучу жогору бааланат? Бул туура эмеспи? Окуучунун көптү билиши жаманбы?

Эгерде билим берүүнүн азыркы парадигмаларына (инсанга багыттап окутуу, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу) таянсак, аларды жетекчиликке алсак, бүгүнкү коомго көп билген, тек гана билимдердин жыйындысына ээ

болгон инсан эмес, өз проблемасын өзү чече билген, жекече ойлонуп, өз алдынча чечим кабыл ала алган, атаандаштыкка туруштук берген инсан керек. Көптү билген билимдүү эмес, көптү жасай алган, маселе чече алган билимдүү. Бул окутууда кыргыз тилин үйрөтүүдө дайыма эске алынуучу талап. Эгерде мугалимдер менен окуучулардын иш-аракеттерин, алардан алынган натыйжаларды карап көрсөк, төмөнкү көрүнүшкө ээ болобуз.

Түшүндүргүч мугалимдер көп маалыматтарды билген, суроолорго жооп бере алган балдарды даярдап чыгарышат. Ал эми өз алдынча ойлонуп, өз көйгөйүн өзү чече билген балдарды уюштургуч мугалимдер даярдашат.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун негизги методикалык талабы – бул сабакты окутуунун жаңы парадигмаларына, моделдерине ылайык уюштуруп, өткөрүү. Азыркы учурда окутуунун жаңы парадигмаларынын бири катары инсанга багыттап окутуу таанылган. Анын талаптары боюнча кыргыз тили сабагын уюштуруу жана өткөрүү төмөнкүлөргө негизделиши зарыл:

- окуучу билим берүү процессинин борбору;
  - окуучу жеке индивидуалдуу сапаттарга ээ болгон бала;
  - окуучунун жеке кызыкчылыктары, жөндөм-шыгы, керектөөлөрү биринчи орунда турат;
  - окуучунун билим алууга болгон жеке аракети, өз алдынча, изденүүсү жогору бааланат;
  - окуучунун демилгеси, иш-аракеттери колдоого алынат;
  - окуучулар сабакта эркин, мугалим менен укуктары бирдей;
  - окуучулар жекече, жупта жана топто иштешет;
  - окуучулар билимдерин өздөрү жекече жана коллективде текшере алышат;
  - сабакта жеке пикир, ойлор эркин айтылат, талданат, бааланат;
  - сабакта сүйлөшүүгө, баарлашууга, өз оюн коргоого көп убакыт бөлүнөт
- ж.б.

Кыргыз тили сабагын белгиленген талаптарга ылайык уюштуруу, бир караганда, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүгө эмес, тек гана окуучулардын ою менен болуп, сабакты окуучулардын калоолоруна ылайык жүргүзүлгөн максатсыз жана ыраатсыз процесс катары көрүнөт. Чындыгында, андай эмес. Инсанга багыттап сабак өтүү бул баланын гана каалаганын аткаруу эмес, берилүүчү программалык материалдарды окуучу бала каалагандай негизде, багытта берүүгө шарт түзүү, уюштуруу дегендикти билдирет. Салттуу сабак менен инсанга багыттап уюштурулган сабакты салыштырсак төмөнкүдөй көрүнүшкө ээ болобуз.

Салттуу сабак	Инсанга багыттап уюштурулган сабак
<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөтүүчү. Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – мугалим. Мугалим сабакты өзү каалагандай уюштурат, жүргүзөт. Сабакта, негизинен, мугалим гана сүйлөйт. Мугалим жаңы маалыматтарды түшүндүрөт, көнүгүүлөр иштетет. Окуучулардын көбүрөөк маалыматтарга ээ болуусу маанилүү. Окуучунун жеке ою, тажрыйбасы анча мааниге ээ эмес. Окуучулар мугалимдин көрсөтмөлөрүн гана аткарышат. Жыйынтыктарды мугалим чыгарат. Үйгө тапшырма жалпы</p>	<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөнүүгө шарт түзүүчү, уюштуруучу. Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – окуучу бала. Сабактын максаты менен милдети окуучулар менен биримдикте аныкталып, жүргүзүү. Сабактын басымдуу бөлүгү окуучулардын сүйлөөлөрүнө берилет. Мугалим окуучулардын жалпы маалыматтарды таап, өздөштүрүүнүн өбөлгө түзөт. Окуучулардын маалыматтарды өздөштүрүп, турмушта колдоп билүүсү маанилүү. Окуучунун жеке оюу, өздүк тажрыйбасы өзгөчө мааниге ээ. Окуучулардын өз алдынча жекече же топко иштөөлөрү маанилүү. Жыйынтык окуучулардын, окуу ишмердүүлүктөрүнүн негизинде</p>

<p>класска берилет. Бааны мугалим коет.</p>	<p>чыйгарылат. Үй тапшырмалар жалпыга берилүү менен жекелештирилет. Баа класста талкууланып коюлат.</p>
---	---

Кыргыз тили сабагын уюштуруп өткөрүүдө колдонулуучу окутуунун дагы бир жаңы парадигмасы – бул компетенттүүлүккө негиздеп окутуу. Бул моделдин негизги максаты менен өзгөчөлүгү – теория менен практиканын бекем байланышын камсыз кылуу. Башкача айтканда окуучулардын алган теориялык билимдери реалдуу турмуштун практикада зарылчыгына жараша пайдалана билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Турмушта кыргыз тилин он жыл окуп, сабаттуу жаза албаган, жөнөкөй иш кагаздарын (арызды) туура эмес жазгандар көп учурайт. Сабаттуу, туура жазууга, иш кагаздарын толтурганга үйрөтүү үчүн окуучу мындай иштерди өз алдынча аткарууга көнүгүүсү талап кылынат.

Кыргыз тили сабагынан компетенттүүлүккө негиздеп жүргүзүүнүн негизги максаты алынган билимдин турмуштун керектүүлүгүн арттырууга багытталат. “Бул моделге ылайык окутуунун башкы натыйжасы керек учурда кайталап айтып берүүгө негизделген илимий маалыматтар эмес, окуучунун аларды жашоо-турмушта колдоно билүү тажрыйбасы” [12, 192-6.]. Кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу үчүн мугалим бул предметти окутуу боюнча аныкталган үч компетенция тууралуу жетик маалыматтарга ээ болушу зарыл. Мугалим мындай маалыматтарды кыргыз тилин окутуунун предметтик стандартынан, окуу программасынан жана методикалык эмгектерден ала алат. Тилдик, кептик жана маданият таануучулук компетенттүүлүктөргө ээ болуу менен окуучу кыргыз тилин сүйлөшүүнүн максатына, жагдай-шартына жана кырдаалдарына жараша орундуу колдоно билүү тажрыйбасына ээ болушу талап кылынат.

Алардын негизгилери:

– тил коомдук кубулуш катары коомду, коомдогу адамдардын байланыш-катнашын тейлеген курал экендигин таанып-билүү;

- объективдүү дүйнөнүн, айлана-чөйрөнүн тилдик картинасын өздөштүрүү;
- табигый жана коомдук көрүнүштөрдү тил аркылуу таануу жана аларды түшүндүрүү;
- адамдар менен баарлашуу, мамиле түзүү, биргеликте иштей алуу;
- кеп маданиятынын, кеп этикетинин адабий тилдин нормаларын билүү жана колдонуу;
- өз мүмкүнчүлүгүн билип, келечек кесибин туура тандоо, максат кое билүү;
- өзүнүн коомдогу ордун билүү, коомдук иштерге катышуу;
- улуттук жана адамзаттык дөөлөт-баалуулуктарды таанып, аларды кастарлап, байытууга аракеттенүү;
- өзүн-өзү уюштурууга, өзүнүн көйгөйлөрүн өзү чече билүүгө көнүгүү;
- эне тилин улуттук маданияттын казынасы катары кастарлоо;
- сабаттуу жазууга, текст түзүүгө көнүгүү;
- угуп түшүнүү, окуп түшүнүү ж.б.

Кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштурууда кыргыз тили мугалими сабактын үч максаты менен берилген компетенттүүлүктөрдү айкалыштыра билүүсү талап кылынат. Көпчүлүк мугалимдер бул маселеге анча маани бербей, сабактын максаттарын так аныктай албай, чаташууларга дуушар болуп калышат. Натыйжада, өтүлгөн кыргыз тили сабагы өз максаттарына жетпей калган учурлар көп кездешет.

Кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүүдө предметтик компетенттүүлүктөр менен бирге эле жалпы билим берүүгө коюлуп жаткан түйүндү (ключевой) компетенциялардын талаптары да сакталышы зарыл. Кыргыз тилинин предметтик стандартында билим берүүнүн түйүндүү компетенциялары катары *маалыматтык, социалдык-коммуникативдик* жана *өзүн-өзү уюштуруу жана көйгөйлөрдү чече билүү компетенттүүлүктөрү* көрсөтүлгөн. Алардын ар бирине кыскача токтололу.

1. Маалыматтык компетенттүүлүк. Маалымат педагогикалык термин катары төмөнкүдөй түшүнүктөрдү камтыйт:

- билдирүү, баяндама, түшүндүрүү, аныктама, инструкция;
- дүйнө, адам, окуя, процесстер, кубулуштар тууралы адамдардын кабыл алуусу жана пайдалануусу;

- предмет, факты, окуя, көрүнүштөр жөнүндөгү кабар.

Ошентип, маалымат адамдын таанып-билүүсүн, өнүгүүсүн, ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө зарыл керек болгон тил аркылуу (оозеки, жазуу) берилген билдирүү кабар болуп саналат. Бул компетенцияга ээ болуу менен окуучулар мындай жөндөм-сапаттарды өздөштүрүүгө тийиш:

- өзүнө кандай маалымат керектигин аныктай алуу;
- ал маалыматты алуу булагын (китеп, сөздүк, карта, интернет, телевизор, ММК ж.б.) билүү, ала алуу;

- алынган маалыматтардын ичинен негизгисин, керектүүсүн иргей алуу;
- алынган маалыматтарды өз керектөөсүнө, өз максатына ылайык толук же өзгөртүп колдоно алуу тажрыйбасы;

- керектүү маалыматтарды башкаларга жеткире билүү;
- өз алдынча маалымат (текст) даярдоо;
- керектүү маалымат булактарын дайыма пайдалануу;
- мурунку маалымат менен соңку маалыматты салыштырып, керектүүлөрүн алуу, өзгөртүү тажрыйбасы ж.б.

2. Социалдык-коммуникативдик компетенттүүлүк. Бул компетенция адамды коомдун конкреттүү социалдык чөйрөсүндө башка адамдар менен карым-катышта жашоого жана эмгектенүүгө үйрөтөт. Мында төмөнкү сапаттар, билгиликтер калыптанышы болжолдонот:

- коомдук-социалдык нормаларды, эрежелерди билүү;
- кыргыз тилинде үйдө, мектепте, көчөдө, коомдук жайларда жана башка сүйлөшө билүү;

- ар түрдүү адамдар менен баарлаша алуу;
- өз ой-пикирин толук жана жеткиликтүү билдире алуу;

– сабырдуулук, гумандуулук, сылыктык, урматтоочулук сапаттарга ээ болуу;

– ар бир улуттун, ар бир тилдин улуулугун таануу, аларга урмат менен мамиле кылуу;

– өз оюн далилдеп, ынандыра, ишендире алуу ж.б.

3. Өзүн-өзү уюштуруу жана көйгөйлөрдү чече билүү компетенттүүлүгү. Бул компетентүүлүк инсанга багыттап окутуу парадигмасы менен жуурулушуп кетет. Мындагы негизги максат окуучуну инсан катары чоң турмушка өз алдынча аттанууга даярдоо болуп саналат. Адам (окуучу) өз иш-аракеттерин, максат-милдеттерин алдын ала пландап алып, ага ылайык аракеттенет. Окууда, жашоо-турмушта пайда болгон кыйынчылыктарды, карама-каршылыктарды түшүнө билүүгө, алардын себептерин аныктап, өз алдынча же башка адамдардын жардамы кеңеш менен чечүүгө үйрөнүү зарылдыгы болот.

Окуучу өзүн-өзү уюштуруусу, көйгөйлөрдү чече билүүсү үчүн адамзат тажрыйбасында топтолуп, сыналган таанып-билүүнүн ык-жолдорун (анализдөө, синтездөө, салыштыруу, жалпылаштыруу) мыкты өздөштүрүп практикада аларды колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуусу зарыл. Аталган компетенттүүлүктүн өзгөчөлүгүнө мына ушунда.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу негизги парадигмалары.

Кыргыз тили сабагында окутуунун жаңы парадигмалары менен түйүндүү жана тилдик (кыргыз тили) компетенттүүлүктөрдү ишке ашырууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Анын үстүнө талаптардын айрым жактары, элементтери мыкты өтүлгөн кадимки салттуу сабактарда эле ишке ашырылып келген. Азыркы негизги максат педагогикалык жаңы моделдерди сабакта колдонуу боюнча илимдүү жана системалуу иш-аракеттерди сабакта үзгүлтүксүз жүргүзүүгө жетишүүдө турат.

3.3. Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун мазмуну

Жалпы эле таалим-тарбия берүүдө, анын ичинде кыргыз тили сабагын уюштуруп, өтүүдө соңку педагогикалык талаптар боюнча окуучуларга билим берүүгө басым койбостон, окуучуларда билим алуу көндүмдөрүнө көнүктүрүү маселесине артыкчылыктуу маани берүү алдыңкы планга чыкты. Кыргыз педагог окумуштууларынын соңку жарык көргөн эмгектеринде бул проблемага кайрылуу активдүү жүрүп, айрым маселелер аныктала баштады. Айрыкча профессорлор И. Бекбоев менен Э. Мамбетакуновдун, А. Алимбековдун, А. Муратовдун педагогикалык эмгектеринде конкреттүү сунуштар берилип, проблемага коомчулуктун көңүлүн буруп келет. Бул аталган жана башка окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун дидактикалык маселелерине токтолобуз.

Азыркы кыргыз тили мугалими “түшүндүргүч”, айтып берүүчү, талап кылуучу функцияларынын акырындык менен “уюштургуч” шарт, өбөлгө түзүүчү функцияларды аткарууга өтүшү талап кылынат. Бул мугалимден чыдамкайлыкты, максаттуу жана конкреттүү узакка созулган иш-аракеттерди талап кылган татаал процесс болуп саналат. Ал үчүн мугалим педагогикалык илимий маалыматтар менен бирге эле психологиялык кеңири түшүнүктөргө ээ болушу талап кылынат. Кыргыз тили сабагы үйрөтүүнүн сабагы эмес, ал өз алдынча үйрөнүүгө үйрөтүүчү конкреттүү иш-аракеттердин белгилүү бир системага салынган окуучулардын жеке жана жамааттагы ишмердүүлүктөрү болуп саналат. Сабак белгилүү максатты көздөп, белгилүү бир ырааттуулукта, удаалаштыкта өтүлөт. Окуучулардын билим алуу, үйрөнүү, өздөштүрүү көндүмдөрү сабактагы ырааттуулукка жараша калыптанат жана өнүгөт.

Окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандырууга болгон иш-аракеттердин бардыгы алар ээ болуучу билим, билгичтик, көндүм түшүнүктөрү менен компетенттүүлүк түшүнүгүнүн ажырагыс биримдигинде жүргүзүлөт.

Мектеп окуучуларынын билим алуу процессин аныктоо, аны түшүндүрүү боюнча окумуштуулар арасында ар түрдүү пикир, көз караштар бар. Айрымдары окууну ишмердүүлүк деп таанышса экинчилери окууну проблеманы коё билүү жана аларды чече билүү аракеттери деп түшүндүрүшөт [20, 26-б.], [52, 57-б.], [76, 181-б.]. Кандай гана аныктама-түшүндүрмөлөр болбосун сабак, билим алуу, бул мугалимдин уюштуруусу менен окуучулардын акыл, ой жүгүртүү ишмердүүлүгү катары кала берет. Окуучунун бул ишмердүүлүгүнүн мазмунун талдоого, аныктоого аракет кылалы. Бул иш-аракеттер белгилүү ырааттуулукта жана максаттуу жүргүзүлүш шарт.

Биринчи этап. Мугалим окуучуну сабакка, билим алууга даярдайт. Мында башкы максат окуучунун көңүл буруусун камсыз кылуу болуп саналат. Көңүл бурдуруу иш-аракеттери менен бирге эле окуучунун окууга, үйрөнүүгө болгон муктаждыгын пайда кылуу маселеси да бар. Кыргыз тили мугалими үйгө берилген тапшырмаларды суроодо жана текшерүүдө аларга бүт классын көңүлүн буруп, алынган ар бир жоопту класс менен бирдикте талдоого алат.

Тапшырманы баалоо иштери сөзсүз түрдө комментарийленип, бардык окуучулардын катышуусунда, алардын пикирлерин эске алуу менен ишке ашырылат.

Экинчи этап. Бул сабакта жаңы теманы, жаңы маалыматты алуу процессинде болот. Окуучулар мугалимдер менен биримдикте жаңы маалыматтар менен таанышышат. Мугалимдин айтып бергендерин угушат, көсөткөндөрүн көрүшөт. Мугалим жаңы маалыматтарды берүүдө аларды милдеттүү түрдө практика менен, кеп ишмердүүлүгү, баарлашуу менен байланыштырат. Бул аркылуу окуучулар маалыматты берүүнүн, өздөштүрүүнүн маанисин, ал аркылуу максаттарын аныктап алышат. Кыргыз тили боюнча кайсы тема өтүлбөсүн, ал барынан мурда, сүйлөө менен байланышта, биримдикте каралуусу, окутулушу зарыл. Эгерде окуучу темага, маалыматка көңүлүн буруп, ага карата кызыгуусу кайда болсо, анда сабакты натыйжалуу өтүүгө жагымдуу жагдай, шарт түзүлдү деп белгилөөгө болот. Окуучулар өз алдынча ойлонууга, элестетүүгө аракет кылышат.

Үчүнчү этап. Мында окуучулардын пайда болгон элестер боюнча ой жүгүртүүлөрү башталат. Уккан сөздү, түшүнүктү анализдеп талдоого аракеттер жасалат. Кабыл алган маалыматты, сөздү өз алдынча бөлүктөргө бөлүп, мазмунун ачып, башка сөздөр менен салыштырып, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгүн аныктоо көңүл буруп, талдоого алат. Башка сөздөр менен салыштыруу аркылуу аларды бир топко (категорияга) бириктиришет. Окуучулардын мындай ой-жүгүртүүлөрү синтез деп аталат. Сөздү анализге жана синтезге алуу менен окуучу ал билдирген предметтин же кубулуштун аныктамасын билүүгө аракет кылат.

Төртүнчү этап. Сөз аркылуу берилген түшүнүктүн аныктамасын берет. Буга окуучунун мурунку алган билимдери, аларды өздөштүрүү боюнча топтогон тажрыйбасы жардам берет. Кандай гана түшүнүк болбосун аны аныктамасы эки бөлүктөн турат. 1. Аныктоочу түшүнүк. 2. Аныкталуучу түшүнүктүн теги.

Мисалы, “сөз” түшүнүгүн алып, аныктамасын талдап көрөлү. Сөз – бул биз аныктоочу түшүнүк. Ал тил бирдиктеринин тобуна кирет. Демек, сөз түшүнүгүнүн теги – тилдик бирдик. Эми сөз бирдиги башка бирдиктерден эмнеси менен айырмаланат? деген суроо туулат. Бул аныктама берүүдөгү эң башкы маселе болуп саналат. Мында сөз түшүнүгүнүн маңыздуу белгилери тандалып алынат. Сөз бирдиги белгилүү бир маанини туюндурат. Эми ушул эки элементти бири-бири менен синтездеп, сөздүн аныктамасын берсе болот, башкача айтканда. “Сөз белгилүү бир маанини туюндурган тил бирдиги” (Ж. Чыманов). Мындай логикалык ой-жүгүртүү амалдарын окуучуларда калыптандыруу үчүн мугалим сабакта айтылган ар бир сөзгө окуучунун көңүлүн буруп, анын маанисин, колдонулушун талдоого алуусу керек.

Бешинчи этап. Бул этапта окуучу алган түшүнүгүнүн маани-мазмунун тактоого, толуктоого аракет кылат. Окуучунун бул аракети мугалим тарабынан колдоого алынып, аны активдештирүүгө өбөлгө түзөт. Мугалимдин педагогдук-кесиптик чеберчилиги, чыгармачылыгы маанилүү роль ойнойт. Темага, түшүнүккө толук ээ болуу үчүн окуучу жекече, топто иштен, өз оюн ачык айтып, мисалдарды, фактыларды келтирүүгө, турмуш, практика менен байланыштырууга көнүгүшү шарт. Мында мугалимдин тема боюнча берген суроолору, окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү аткаруу жетишсиз. Жаңы түшүнүк, жаңы сөз окуучунун аң-сезиминде көпкө сакталуусу үчүн турмуштун реалдуу кырдаалдар, проблемалуу суроолорго жооп табуу, факты-мисалдарды келтирүү зарыл. Сөз-түшүнүктүн окуучунун кебинде колдонулушун камсыз кылуу үчүн ал сөз катышкан тилдик-кептик каражаттар, бирдиктер колдонулушун алгылыктуу деп билебиз. Кыргыз тили сабагында кайсы тема өтүлбөсүн анда накыл сөздөр, фразеологизмдер, кызыктуу тексттер колдонулушу зарыл болуп калды.

Алтынчы этап. Окуучулардын кыргыз тили боюнча алган билимдерин турмушта, өз сөзүндө колдоно билүү көндүмдөрүнө ээ болуулары ушул этапта ишке ашат. Мында окуучулар алган түшүнүктөрү тууралуу өз алдынча жыйынтыктарды чыгарышат. Оозеки айтып беришет, чакан эсселерди

жазышат, өз ара талкууланат. Окуган китептери, көргөн кинолору, кылган иштери тууралуу жеткиликтүү маалыматтарды берүүгө көнүгүшөт.

Жетинчи этап. Сабак процессинде окуучулардын алган билимдерин баалоо, баа коюу иш-аракеттери аткарылат. Бул иште окуучулардын активдүү катышуулары талап кылынат. Ар бир окуучу өзүнөн өздөштүргөн билимин жана башка окуучулардын билимин да баалоого көнүгүшү шарт. Ал үчүн окуучу өзүнө жана башкаларга койгон бааларын түшүндүрүп, далилдеп бериши керек. Эгерде окуучу өзүн жана башка окуучуларды объективдүү, калыс баалоого үйрөнсө, мындай көндүмдүн өзү окуучуну сабакка активдүү катышып, теманы терең түшүнүүгө аракет кылуусуна өбөлгө түзөт.

Билим алуу, өздөштүрүү көндүмдөрүн окуучуларга калыптандырып, өркүндөтүү ар дайым жана ар бир сабакта, сабактын бөлүктөрүнө, класста, класстан тышкаркы иштерде жүргүзүлүшү керек. Ал үчүн мугалим окуучуну субъект катары кабыл алып, бардык иш-аракеттер субъектинин жөндөмүнө, суроо-талабына, керектөөлөрүнө, муктаждыктарына ылайык жүргүзүлүшү талап кылынат.

Окуучулардын кыргыз тили боюнча билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун үч деңгээли белгиленип жүрөт. Аларды кыргыз тили сабагынын алкагында кароого аракет кылалы.

Биринчи, окуучулар кыргыз тили мугалиминин тапшырмасы менен оозеки жана жазуу түрүндөгү көнүгүүлөрдү иштешет, сүйлөмдөргө ар түрдүү талдоолорду жүргүзүшөт, сөздүн маанисин чечмелешет, тексттерди талдашат, текст түзүшөт, сүрөттөр, кырдаалдар боюнча маек курушат, эссе, дил баяндарды жазышат жана башкача. Алгач, өздөштүргөн түшүнүктөрдү өз кебинде колдонууга көнүгө башташканын көрсөтүшөт.

Экинчиси, өздөрү өздөштүргөн билимдерин, аныктама, эрежелерди башкаларга түшүндүрүп, мисалдарды келтире алышат. Тилдик жана кептик ар кандай талдоолордун жол-жоболорун айтып бере алышат. Башкалардын алган түшүнүктөрүн аныктоого, баалоого көнүгө башташат.

Үчүнчүсү, окуучулар өздөштүргөн билимдерине таянып, аларды колдонуп, жаңы проблемаларды коё билишет. Мисалы, конкреттүү сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин толук өздөштүрүп, өз сөзүндө колдонуу менен чектелбестен, ал сөздүн этимологиясын аныктоого аракет кылышат. Бир эле макалда камтылган таалим-тарбиялык бир нече маанисин түшүнүүгө аракет кылышат.

Мектеп окуучуларынын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруудагы негизги көйгөйлүү маселе болуп алардын жазуу сабаттуулугун арттыруу эсептелет. Окуучунун жазуу сабаттуулугун арттыруу иштерин, биз, иш кагаздарын туура жазууга көнүктүрүү менен биримдикте жүргүзүүнү алгылыктуу жана натыйжалуу деп билебиз. Анткени, *биринчиден*, иш кагаздарынын бардык түрлөрү белгилүү бир талаптарга жооп берген үлгүдө жана формада жазылгандыктан, аларды ажыратып, так аныктап, окуучу жаза билиши керек. *Экинчиден*, иш кагаздары окуучуну мектепте билим алып жаткан мезгилинде гана эмес, бүткүл жашоо-турмушун, ишмердүүлүгүн дайыма коштоп жүргөн, керектөөгө жараша тигил же бул иш кагазын жазуу зарылдыгы болот. *Үчүнчүдөн*, жазуунун өзү кабарды аралыкка берүүгө жана сактоого болгон турмуштук зарылдыктан келип чыккан адамзаттын табылгысы болуп саналат. Адамдын сабаттуулугу да анын жазган, толтурган иш кагаздары аркылуу аныкталат.

Иш кагаздарынын ичинен кеңири тарап, көп жазыла турганы арыз болуп эсептелет. Арыз жазуу өтө жөнөкөй көрүнгөнү менен ага коюлган талаптарды сактоо алда канча оор. Ага кошумча арыз жазууда стилдик жана грамматикалык каталарга да жол берилет. Бул көрүнүш мектеп окуучусунда гана болбостон, орто мектепти бүткөндөрдө, атүгүл жогорку окуу жайларынын студенттеринин арасында да кездешип келет. Ошондуктан окуучуда иш кагаздарын, айрыкча, арызды туура жана сабаттуу жазуу көндүмдөрүнүн иштелип чыгышына өзгөчө маани берүү зарыл. Биздин бекем ишенимибизде, жакшы арыз жазууга арыз жазып жатып гана үйрөнүүгө, көнүгүүгө болот. Адатта орто мектепте арыз жазууга үйрөтүү иштери анын үлгүсүн көрсөтүү

менен үлгүгө салып арыз жаздырылып, ал 2-3 жолу кайталанып, көнүгүү иштери жүргүзүлөт да ошол бойдон калып кетет. Мугалим бул маселеге экинчи кайрылбайт. Убакыттын өтүшү менен окуучуда арыз жана аны жазуу боюнча түшүнүктөрү унутула баштайт. Акырында окуучуда арыз тууралуу маалымат да, түшүнүк да калбайт.

Арыз жазууга үйрөтүүнүн алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу ык-жолдорун аныктоодо бул иште эмнеге көңүл буруу маанилүү экендигин тактап алууну сунуш кылабыз. Окуучуларды арыз жазууга көнүктүрүүдө негизги үч маселени тактоо талабы коюлат. Биринчи, арыз жазуунун максаты; экинчи, арыз жазууга коюлган талаптар жана аткаруу формасы; үчүнчү, арыз жазуунун стилдик өзгөчөлүгү жана грамматикалык сабаттуулук. Булар өз алдынча бөлүнүп турган талаптар эмес, алар бирин экинчи, аны үчүнчүсү шарттап турган, бир түтүндүктүн бөлүктөрү болуп саналат. Демек арыз жазууга үйрөтүүдө арыздын биримдиги менен бүтүндүгү толук сакталуусу зарыл. Үйрөтүү, көнүктүрүү иш-аракеттери кадимки салттуу сабактагыдай эле үлгүнү көрсөтүү, аны түшүндүрүү жана үлгүгө таянып арыз жаздыруу менен башталат. Окуучулар үлгүнү колдонуу менен арыз жазуу боюнча көндүмдөрү калыптана баштагандан тартып, берилүүчү билимдер тереңдей башташы керек. Окуучу арыз тууралуу толук маалыматка ээ болушуна басым коюлат. Ал үчүн мугалим даяр үлгүнүн негизинде арыздын бөлүктөрүнө өз-өзүнчө токтолот.

Үлгү

Д. Иманов атындагы орто мектептин
директору А. Асылбековага
7-класстын окуучусу Т. Мукамбаевден

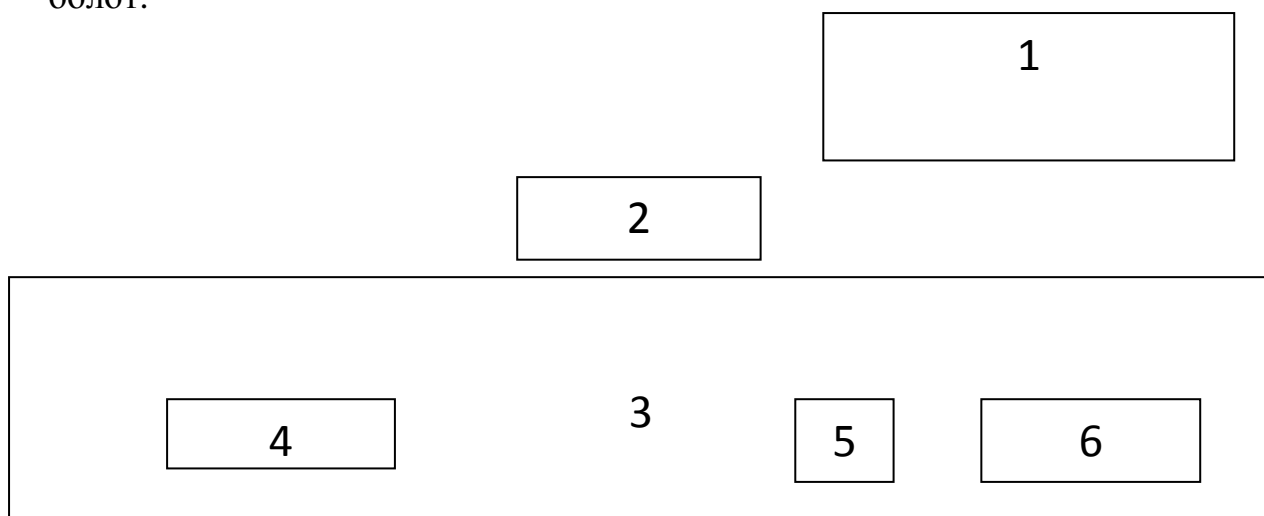
Арыз

Үйдө компьютер болбогондугуна байланыштуу сабактан кийин мектептин 25-кабинетиндеги компьютер менен эки саат иштегенге уруксат беришиңизди өтүнөм.

2020-жылдын 15-сентябры (колу) Т. Мукамбаев

Мугалим арыздын үлгүсүн сүрөт түрүндө доскага тартат. Ал төмөнкүдөй болот.

Ар бир бөлүккө сандар коюлат. Коюлган сандар боюнча ар бөлүктүн мазмунун түшүндүрүп, талдап берет. Биринчи бөлүктө төмөнкүлөр болот:

- мекеме, уюм (мектеп) ж.б. аталышы;
- мекеме, уюм, мектептин жетекчисинин кызматы (директор, окуу бөлүмүнүн башчысы, төрага ж.б.);
- жетекчинин аты-жөнү;
- арыз жазуучунун кызмат (окуучу);
- арыз жазуучунун аты-жөнү.

Биринчи бөлүктөгү стилдик-грамматикалык талаптар:

- мекеме, уюм, мектептин аталышы илим жөндөмөсүндө болот;
- жетекчинин фамилиясы барыш жөндөмөсүндө болот;
- арыз ээсинин фамилиясы чыгыш жөндөмөдө болот.

Экинчи бөлүктө иш кагазынын аты барактын ортосуна баш тамга менен жазылат.

Үчүнчү бөлүк толугу менен арыздын мазмунуна арналат. Арыздын мазмуну кыска, так жана түшүнүктүү болушу талап кылынат. Ашыкча сөз, майдалап түшүндүрүү, арыздын көлөмүн чоңойтууга жол бербейт. Мисалы,

көпчүлүк арыздарда “арыз жазуумдун себеби”, “кайрылуумдун себеби” сыяктуу сөз айкаштары ашыкча колдонулуп келет. Арызда мындай сөздөрдү колдонуу ката болуп саналат.

Төртүнчү бөлүккө арыз жазуунун жылы, айы, күнү жазылышы керек.

Бешинчи бөлүктө арыз ээси өзүнүн колун коюп, алтынчыда аты-жөнүн жазат.

Окуучулар бул талаптарды сүрөтү менен бирге дептерлерине жазып алышат. Ар бир бөлүктүн аткарган кызматтарын окуучу так билүүгө тийиш. Мугалим зарыл деп тапкан учурларда же ыңгайы келгенде окуучуларды сүрөткө таянып арыз жазууларын, арыздын максатын көрсөтүү менен талап кылат. Мындай иш-чаралар мезгил-мезгили менен кайталанып турушу, улам кийинки арыздарда максатты татаалдаштырып бериши гана окуучуда арыз жазуу боюнча турукуу көндүмдөргө ээ кылат. Иш кагаздарынын башка түрлөрүн окутуп-үйрөтүү да көрсөтүлгөн ык-жолдорду колдонуу менен жүргүзүлөт.

3.4. Кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутуу – сабактын натыйжалуулугун арттыруунун шарты катары

Интеграция – бир катар илимдерди бир бүтүндүктө кароочу, предметтер аралык татаал илимий-теориялык жана практикалык түшүнүк. Предметтер аралык интеграция – бул билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди бириктирүү. Гуманитардык илимдерден тарых, адабият, философия, социология, педагогика, психология жана башка предметтер бири-бири менен тыгыз байланышты түзүп, толукталып, бир бүтүндүктү түзөт. Интеграция – предметтер ортосундагы байланыш эле болбостон, бир канча дисциплиналардын айкалышында илимдин, искусство жана улуттук маданияттын өз ара биримдигинен турат.

Интеграция латын тилиндеги “Integratio” деген сөздөн алынып, “калыбына келтирүү“, “толтуруу”, “толуктоо” деген маанини туюнтат. Педагогикалык өңүттөн алып караганда, ал термин катары белгилүү бир процессти, ал-абалды билдирип, илимдердин жакындашуу жана байланышуу процессин, өзүнчө бөлүктөрдүн бир бүтүндүккө биригүү абалын, ошондой эле бир бүтүндүккө биригүүгө алып баруучу процессти туюндурат.

“Педагогика илими – табиятында, интеграцияга негизделген илим. Педагогикалык изилдөөлөрдүн, процесстердин бардыгы интеграция кубулушунун компоненттерин, бөлүктөрүн пайдалануу аркылуу ишке ашат, б. а. интеграция – педагогиканын мазмундук жана формалык биримдигин камсыз кылган, окутуунун, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн бүтүндүгүн түзгөн каражат, ошол бүтүндүктү ишке ашырган процесс жана илимдердин өз ара жакындашууга, биригүүгө карата жасаган аракеттеринин ал-абалы”.

Интеграция түшүнүгүнө дал ушул өңүттөн мамиле кылганда, ал педагогикадагы жаңы көрүнүш, жаңы табылга эмес. Ал – объективдүү дүйнөнүн татаал биримдигин, өз ара алакасын шарттап турган процесс. Процессти жаңыдан аңдап-билип, түшүнө баштагандан тартып эле адам таалим жана тарбия берүү иштерин интеграциялык негизде жүргүзө баштаган.

Азыркы педагогика илими, анын негизги, өзөктүү маселелеринин бири болгон билим берүү процессин уюштурууда интеграциялык кубулушту кенен жана конкреттүү жүргүзүүнү активдештирүү талабын коюуда. Окутуу системасында “интеграция” өзүнчө түшүнүк (термин) катары эки мааниде колдонулууда. Эгерде интеграция курчап турган дүйнө тууралуу окуучуларга бирдиктүү түшүнүк, элес түзүүгө багытталса, анда ал окутуунун максаты катары кызмат кылат. Ал эми окутулуп жаткан ар бир предметтердин жакындашуусунун жалпы платформасын түзүүгө, үйрөтүүгө негизделсе, анда интеграция окутуунун каражаты болот. Билим берүүдөгү интеграциянын башкы максаты – окуучулардын дүйнө таанымын калыптандыруу. Билим берүүдөгү бул максат – адам, адам коому сыяктуу эле байыркы. Бул, баарынан мурда, объективдүү дүйнөнүн түзүлүшү, жашоосу, адам коомунун ишмердиги,

таанып-билүүсү, аң-сезими жана башка менен шартталган объективдүү көрүнүш болуп саналат. Элдик педагогика да, илимий педагогика да бул кубулушту айланып өтө алган эмес, ансыз өз максатына жете да алмак эмес. Ушундан улам интеграция түшүнүгүн педагогикада таза жаңы нерсе деп айтууга болбойт. Ал дайыма болуп, ал дайыма таалим-тарбия берүү иштерин коштоп келген, коштоп да жатат. Ал эми тилди окутуунун методикасы илими педагогика, психология, философия, лингвистика жана башка бир катар илимдер менен байланышпай, алардын теориялык-практикалык жоболоруна, тыянактарына таянбай туруп өз иликтөөсүн жүргүзүүсү мүмкүн эмес.

Эл мугалими, профессор Б. Исаковдун 1993-жылы “Сабат санжырасы” деген аталыштагы өзүнүн көп жылдык иш тажрыйбасынын негизинде жарыялаган мыкты эмгеги бар. Ал эмгек тууралуу автор: “Сабат жалаң кыргыз тилине таандык эмес, ал тамырын терең жайып жиберүү менен бизге адабияттын, башка предметтердин, тарбиялык сааттардын мазмунунан, кыскасы, баланын акылы, жүрөк – жан дүйнөсүнөн азыктанат, тагыраак айтканда, окуучунун көз карашын, түшүнүктөрүн, дүйнө таануусун активдештирет”, – деп [35, 192-б.] бир катар предметтерди бириктирип (интеграциялап), анын башына кыргыз тилин коюп, жогоруда белгилегендей, интеграцияны окутуунун максаты катары карайт. Бул – кыргыз тилин эне тил катары окутуу практикасындагы маанилүү табылга. Ал илимий-методикалык жактан терең изилдениши, практикада кеңири жайылтылышы зарыл.

Педагогика илимине, билим берүү процессинин өзүнө кирип жаткан же киргизүүгө аракеттер көрүлүп жаткан интеграция кубулушунун азыркы жаңылыгы эмнеде? деген суроонун пайда болушу мыйзам ченемдүү. Анын негизги жаңылыгы мурдатан илим катары калыптанып, өнүгүп, анын негизинде билим берүүнүн, окутуунун өзүнчө предмети болгон дисциплиналарды бириктирип, бир бүтүн предмет (сабак) катары окутууга сунуш кылышында турат.

Ал эми интеграциялоонун башкы максаты окуучуларга ар түрдүү предметтерден алган билимдеринин биримдигин, билим берүүнүн кайсы

предмети болбосун, алар бир бүтүндүктү түзө тургандыгын түшүндүрүүнү, жеткирүүнү көздөгөнү менен түшүндүрүлөт. Түпкү максаты – окуучулар курчап турган дүйнөнүн биримдигин билип, ага жараша мамиле кылууга, аларды ишмердикке үйрөтүү, көнүктүрүү.

Ансыз деле бир нече илимдин интеграциясынан жаралган предметти (мисалы кыргыз тили, кыргыз адабияты, тарых, география жана башка) дагы башка предметтер менен интеграциялап, окутууну татаалдаштыруу кандай зарылдыктан улам болууда деген суроого да жооп издешибиз керек.

Кыргыз тили сабагынын мазмунун толугу менен тил илиминин материалдары түзүп, эне тилде окутууда табигыйлуулук, теория менен практиканын байланышы сыяктуу жалпы дидактикалык, коммуникативдик, стратегиялык өңдүү жеке предметтик принциптер сакталбай, окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү максаттары толугу менен грамматикалык материалдарды үйрөтүү менен “чечилип”, окуучунун эне тил боюнча алган билими сабак учурунда гана керек болуп, сабактан кийин ошол класс ичинде да эч кереги жок маалыматтарды окутуп келе жатканыбыз жашыруун эмес. Сабактарды, анын ичинде, кыргыз тилин интеграциялоо аркылуу окутуу жогоруда көрсөтүлгөн, жедеп адатка айланган, көнүмүштөрдөн кутулуунун зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Демек, эгерде кыргыз тили сабагын интеграциялоо аркылуу окутуп-үйрөтүүнү кааласак, ошого умтулсак, анда эне тилин окутууга карата кабыл алынган мамлекеттик стандарттын негизинде сабакты дидактикалык талаптарды, принциптерди ж.б. бекем кармануу менен сабак процессин уюштуруп, жүргүзүүгө тийишпиз. Мында тилдин социалдык жана ар бир адамдын жеке турмуш-тиричилиги, ишмердигиндеги орду ролу жана мааниси биринчи орунга чыгып, теория менен практиканын байланышы бекем сакталып, “практикадан – теорияга, теориядан – практикага” деген принцип жетекчиликке алынышы зарыл. Эгерде биз, мугалимдер, окуучуларга эне тилин окуп-үйрөнүү бул өзүн-өзү таануу жана дүйнө таануу экендигин түшүндүрүп, ынандырып, аны окууга кызыктыра алсак, анда бул ийгилик эне тил сабагынын интеграциялык туу чокусу катары бааланмак.

Кыргыз тилин интеграциялоо менен окутуу деген – бул эне тилинде жандуу сүйлөшүү, ой жүгүртүү, таанып-билүү аркылуу жеке көз карашын, пикирин, чечим-тыянагын чыгара алууга окутуу дегендик. Сабак процессинде бул сыяктуу максат-милдеттерди ишке ашыруунун өзү интеграцияланган билим берүү болуп саналат. Аталган тилектер толук ишке ашырылып, окуучулар алган билимдери боюнча дагы кошумча билүүгө, башка билимдер менен синтездөөгө муктаж боло баштаса, же андай иштерге толук даяр болушса, кыргыз тилин башка предметтер (адабият, тарых, музыка, сүрөт ж.б.) менен интеграциялап окутуу талапка ылайыктуудай. Ошондуктан биз кыргыз тилин эне тил катары окутуунун ички предметтик, дидактикалык маселелерин толук чечпей туруп, аны практикада колдонбой туруп, башка предметтер менен интеграцияланган сабактарды уюштуруунун зарылдыгы жок деп эсептейбиз.

Интеграцияланган сабактардын маанилүү натыйжасы катары окуучулардын окуп жаткан ар түрдүү предметтерди өздөштүрүүдөн алган баалуулуктардын биримдигин жана жалпы эле билим берүү, түпкүлүгүндө, бир максатты көздөй тургандыгын андап-билүүлөрү эсептелет. Окуучулардын өздөштүргөн мындай баалуулугуна, баарынан мурда, тил жана кеп, маданият, адамдардын өз ара алакасы кирет. Мындан көрүнүп тургандай, сабактарды интеграциялап окутуу тилди окутуунун негизги максатына жана милдетине толук шайкеш келет. Маселе эне тилин окутууда ага байланыштуу талап кылынган дидактикалык жана лингвистикалык мыйзам ченемдерди, принциптерди жана башка толук тутунуу менен негизги максатты турмушка ашырууда турат.

Интеграциялык сабактарды уюштуруудан мурда тийиштүү окуу материалдарынын мазмунун интеграциялоо талап кылынат. Окутуунун мазмунун интеграциялоо – бул окуучунун өнүгүшүнө жана өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө багытталып, курчап турган дүйнө тууралуу бирдиктүү бир бүтүн түшүнүктү калыптандыруу максатында билим берүүнүн белгилүү системасынын (предметтеринин) чегинде алардын мазмундарындагы

байланыш-катышты аныктоо, тактоо процесси. Окуу материалдарынын мазмунун интеграциялоонун үч деңгээлин белгилеп жүрүшөт.

Биринчи деңгээл. Предмет ичиндеги өзүнчө бир окуу предметинин ичиндеги түшүнүктөрдү, билимдерди, баалуулуктарды интеграциялоо. Эне тилинин мисалында буларга: тил илиминин бөлүмдөрү (фонетика, лексика, грамматика, орфография жана пунктуация, орфоэпия жана адабий норма), кеп ишмердиги жана текст кирет. Мындай предмет ичиндеги мазмунду интеграциялоо талабын кыргыз тилин окутуунун методикасы да коет. Тилекке каршы, бүгүнкү күнгө чейин тил, кеп жана текст маселелери, ага байланыштуу материалдар, атүгүл, тил илиминин бөлүмдөрү да өз-өзүнчө, бөлөк-бөлөк окутулуп келет. Эне тилин окутууда предметтин ички интеграциясын толук сактоо маселеси өзгөчө мааниге ээ. Биз эне тилин окутуу бир эле системаны эмес, системалардын системасын окутуу деп белгилегенбиз. Эгерде окутуунун дидактикалык принциптеринде көрсөтүлгөн талаптар толук аткарылса, анда кадимки кыргыз тили сабагы эле интеграцияланган сабак боло алат.

Экинчи деңгээл. Предмет аралык эки же андан ашык предметтердин фактылары, түшүнүктөрүн, мыйзам ченемдери, принциптери жана башка синтезделиши. Мында, баарынан мурда, кыргыз тили менен адабияттын синтези, андан соң кыргыз тилинин тарых, адеп, география, музыка жана башка предметтер менен интеграцияланышы мазмундук жактан болот. Кыргыз тили мугалими кыргыз адабияты сабагы боюнча да сабак бериши, аталган эки предметти интеграциялоону алда канча жеңилдетет. Тил коомдук кубулуш катары коомдук аң сезимдин бир нече формаларынын (илим, адабият, адеп, дин ж.б.) материалдык-мазмундук негизин түзөөрү белгилүү.

Демек, тил жана коом, тил жана коомдук аң сезимдин формалары, тил жана жашоо-тиричилик ажырагыс байланыштагы, бекем интеграцияланган – коомдук көрүнүштөр. Эне тилин окутууда бул байланыштар (интеграциялар) белгилүү деңгээлде сакталышы кажет.

Үчүнчү деңгээл. Транспредметтик – билим берүүнүн мазмунундагы негизги жана кошумча компоненттердин синтезделиши. Сабактарды

интеграциялоонун бул деңгээли алдаганча татаал болуп, сабакта өтүлүүчү материалдардын мазмунун байланыштырууда бир бүтүндүккө бириктирүүдө терең ойлонуу, талдоо жана аныктоо талап кылынат. Мындай сабактарды жогорку класстарда чейректердин аягында, же жылдык жыйынтык чыгарууда саналуу гана сааттарда өтүү сунуш кылынат.

Сабактарды интеграциялоо процесси белгилүү бир шарттардын болушун талап кылат. Педагогикалык соңку изилдөөлөр, алардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү белгилейт:

– предметтердин изилдөө объектилеринин дал келиши, же бири-бирине өтө жакын болушу;

– интеграциялануучу предметтерди изилдөөдө бирдей, же бири-бирине жакын методдордун колдонулушу;

– предметтердин курулушу жалпы мыйзам ченемдерге жана жалпы теориялык концепцияларга негизделиши;

– берилген сабактын мазмундук ажырагыс байланышын, биримдигин камсыз кылган жетектөөчү идеянын зарылдыгы.

Коюлган бул талаптардын бардыгы гуманитардык багыттагы предметтердин бардыгынын толугу менен тилге, эне тилге байланыштуулугун, тил менен биримдигин айкындап, жалпы эле билим берүүдө эне тили чечүүчү мааниге ээ экендигин далилдеп турат.

Интеграцияланган сабактарды үч түрдүү өткөрүүгө болот. Бүткүл сабакты бир эле мугалимдин өткөрүүсү, бир эле мугалим жана ага жардам берген класстагы тандалып алынган жана алдын-ала даярдалган 2 же 3 окуучунун сабак өтүүгө катышуусу, үчүнчүсү, интеграцияланып жаткан предметтердин (мисалы, музыка, тарых, сүрөт, адеп жана башка) мугалимдеринин биргелешип пландаштырган ырааттуулукта бирдиктүү сабак өтүшү.

Биринчи түрүн өтүүдө кыргыз тили мугалимдеринин мүмкүнчүлүгү жетиштүү, анткени аларды адистикке (мугалимдикке) даярдоодо эки предметтин (кыргыз тили жана адабияты) педагогдору катары даярдалып, эки

предметти тең окушат. Демек, мугалим интеграцияны, баарынан мурда, ушул эки предметтин байланышынан жана жалпылыгынан издеши керек. Чыгармачыл тажрыйбалуу практик мугалимдер аталган эки предметти айкалыштыра, жуурулуштура жүргүзүү боюнча белгилүү бир ийгиликтерге жетишип, тажрыйбаларды топтоп келе жаткандыгын белгилей кетүүгө тийишпиз.

Кыргыз тилин бишка предметтер менен интеграциялап окутууда дагы бир маселени аныктап алуу зарыл. Ал – предмет аралык байланыштарды түзүү, колдонуу жана интеграцияланган сабактардын ортосундагы жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү аныктоого, тактоого байланыштуу маселе.

Аталган дидактикалык процесстердин жаңылыгы катары төмөнкүлөрдү көрсөтсө болот:

– предмет аралык байланышты, карым-катышты сабак процессинде эске алуу билим берүүдөгү негизги талаптардан. Ал жогоруда белгиленгендей, педагогика илиминин негизги табияты интеграциялык процесстерге негизделгендиги менен түшүндүрүлөт. Демек, предмет аралык байланыш да, интеграцияланган сабак да бир максатты көздөйт.

– эки процесс, эки дидактикалык кубулуш тең бириктирилип, же байланыштырылып жаткан предметтердеги белгилүү бир жалпылыктарга, окшоштуктарга таянуу менен ишке ашырылат.

– предмет аралык байланышта да, интеграцияланган сабактарда да белгилүү бир байланышты камсыз кылган жетектөөчү идеялар болот. Ал идеялар мугалим тарабынан сабактын максатына жана мазмунуна ылайык аныкталат ж.б.

Предмет аралык байланыш жана интеграцияланган сабактардын өзгөчөлүктөрү катары буларды көрсөтүүгө болот:

– предмет аралык байланышта бир предмет (кыргыз тили) негизги жана өз алдынча бөлүп окутуунун предмети катары статусун толук сактайт. Башка предметтерден алынган материалдар, маалыматтар негизги предметтин (кыргыз

тилинин) материалдарынын жалпы мазмунун түшүндүрүүнүн кошумча материалы же көмөкчү каражаты катары кызмат кылат;

– предмет аралык байланышта негизги предмет (кыргыз тили) да, ага байланыштырып жаткан башка предметтер да өз алдынчалыгын толук сактап калат. Демек, мындагы байланыштар сырткы мүнөзгө ээ болуп, эки же андан көп предметтердин биригип, жуурулушуп кетишине жол бербейт;

– интеграцияланган сабактарда тигил же бул предметтин жеке максаты жана мазмуну өзгөчөлүгүн бегилүү деңгээлде жоготот. Максат жана аны ишке ашыруунун мазмуну өз чегин кеңейтет. Бир нече максаттарды бириктирүү (интеграциялоо) аркылуу бирдиктүү бир максатты көздөйт;

– интеграцияланган сабактарда ага катышып жаткан предметтердин мурдагы салттуу чеги, объектиси бузулат. Мындай “бузулуулар” ал процесстерди, объектилерди танууга эмес, тескерисинче, аларды бириктирүү аркылуу бир бүтүндүктү түзүү менен, билим берүү, үйрөтүү ошол жаңы иштелип чыккан бүтүндүктүн негизинде жүргүзүлөт;

– интеграцияланган сабактардын предмет аралык байланышты колдонуп окутуудан болгон негизги өзгөчөлүгү мындай сабактардын өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңири болушу менен да түшүндүрүлөт.

Азия өнүктүрүү банкынын Кыргызстандагы билим берүү боюнча иштеп чыккан Экинчи долбоорунда интеграцияланган сабактардын өркүндөтүүчү мүмкүнчүлүктөрүн үчкө бөлүп көрсөтөт:

Биринчи, интеграцияланган сабактар дидактиканын маанилүү принциптеринин бири болгон окуутунун системалуулук принцибин ишке ашырууга өбөлгө түзөт.

Экинчи, окуучулардын ой жүгүртүүсүнө (абстракциялоого, негизин ажырата аныктай алууга, анализ жүргүзүүгө, салыштырууга, жалпылаштырууга ж.б.) оптималдуу шарт түзөт жана ал аркылуу ой жүгүртүүнүн логикалуулугун, системалуулугун, сынчылдыгын өнүктүрөт.

Үчүнчү, окуулардын дүйнө таанымынын системалуу калыптанышына, инсандын өнүгүшүнө шарт түзөт [61, 296-б].

Берилген бул маалыматтарды конкреттүү мисалдын негизинде түшүндүрүүгө аракет кылалы.

“Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго Гүлсары да картаң ат, абдан эле картаң ат. . .

Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөң, жолдун эки тарабы дагы ээн, адырдан бороон улуп, кар тозоңу уруп турат, жайында өтсөң, леп эткен жел жортпой үп болуп, дымыктырып курутат (Ч. Айтматов).

Адабият сабагы – бул материалга өз объектисинин негизинде окутуунун максатына ылайык мамиле кылат, окутуп үйрөтөт. Башкача айтканда, “Адабият ааламды, адамдын жан дүйнөсүнүн эстетикалык камылгасын туюнуп, кабылдап, анын турмушунун ар кыл жактарын көркөм образдар аркылуу чагылдырган рухий дөөлөт катары карап, аны окутууда адамда көркөм чыгармачылык жөндөмдү өнүктүрүү, анын чыгармачылык ой-чабытын образдуу ой жүгүртүүсүн, башка түшүнүктөрүн өстүрүүгө [47] аракеттерди жасайт. Адабият сабагы үчүн берилген үзүндү – баарынан мурда, көркөм чыгарманын бир бөлүкчөсү (эпизоду).

Ошол эле сабакта көркөм чыгарманын программалык талапка ылайык үйрөтүү үчүн мугалим көркөм тексттеги топко, анын түрлөрүнө, образдар системасына жана башка талдоо жүргүзүүдө адабияттын “курулуш материалына”, тилине кайрылат. Троп жана анын түрлөрүнүн бардыгы тилдик, кептик мыйзамченемдеринин алкагында жасалып, колдонулат. Тил, тил бирдиктери жана каражаттары тилдин көркөм стилинин негизинде колдонула тургандыгы айтылат, ж.б. Кыскасы, адабият сабагы кыргыз тили сабагы менен табигый түрдө байланышта өтүлөт. Бул байланыштын табигыйлыгы тил жана адабияттын, ой жүгүртүү аң-сезим, таанып-билүү менен тыгыз байланыштуулугу, эмоционалдуугу, көркөмдүгү, андагы колдонулган тил жана кеп каражаттарын адабий өңүттөн талдоо аркылуу гана толук ачылат. Бирок, мындай талдоолордо да көркөм адабият өзүнчөлүгүн сактап, окутуунун негизги же жалпы предмети катары кала берет да, тарых жана кыргыз тили

предметинен алынган маалыматтарды адабиятты (көркөм чыгарманы) үйрөтүүнүн кошумча каражаты, көмөкчү материалы катары кызмат кылат. Мындай адабият сабагында тарыхтын жана тилдин предметтер аралык байланышы сакталган болот.

Берилген мисалды кыргыз тили сабагынын аспектисинде карап көрөлү. Эгерде кыргыз тилин салттуу ык-жолдорунун негизинде окутуунун алкагында карасак, келтирилген мисал тилдик (фонетика, лексика, грамматика) талдоолорду жүргүзүүнүн материалы гана болуп калат. Ал эми үзүндүгө тилди окутуунун түпкү (негизги) максатынан мамиле кылсак, анда ал – жазуу формасындагы кеп ишмердиги көркөм стилде ишке ашырылган бирдик (текст).

Көркөм текстте (кептин бирдигин) кыргыз тили сабагында окутуп, үйрөтүү жумуштары тексттин жазылуу максатын аныктоодон башталат. Андан соң көркөм тексттин максатына ылайык тил каражаттарынын колдонулушу жана алардын окуяны, көрүнүштү көркөм сүрөттөөдөгү ролу, мааниси сыяктуу маселелер чечмеленет, түшүндүрүлөт. Албетте текстти талдоо жумуштары аны жалпы окуп, мазмунун толук түшүндүргөндөн кийин гана башталууга тийиш.

Орус тилин окутуунун методикасында жана практикасында текстке (кептин жыйынтыгына) өзгөчө маани берилип, сабак процессинде текстти талдоо, окуу, угуу жана түшүнүү аркылуу бир катар дидактикалык маселелерди ийгиликтүү чечүүгө жетишүүдө. Биздин бекем ишенимибизде, текст менен иштөө эне тилин окутуунун негизги компонентине айланышына жетишүү зарыл. Санкт-Петербургдак окумуштуу-методист В. И. Кодуховдун пикири боюнча текст сабак процессинде көптөгөн функцияларды аткара алат жана аткарууга тийиш: “Учебный текст – это и предмет изучения, и прием обучения если даже текстом этим является реальный художественный, научный, публицистический или иной текст” [42, 156-6]. Ушул эле автордун ою боюнча окуучу текст менен иштөө аркылуу ал тууралуу өз түшүнүгүн, пикирин билдирүү менен өзү жөнүндө да маалыматтарды берет. Биз бул пикирге толугу менен кошулабыз жана кызыккандарга так маалымат берүү үчүн В. И. Кодуховдун пикирин толук келтиребиз.

“Язык является не только формальной, но и семантической системы. Речевое высказывание, текст не только формально-стилистическая структура, но и семантическая; кроме того, речевое высказывание и текст передают конкретную мысль которую воспринимает и понимает слушатель (и читатель); он дает ей оценку как с точки зрения уровня своего знания, как и с точки зрения уровня самосознания нравственного облика, своих идеалов, интересов и мотивов поведения” [42, 178-6].

Текст – мугалимдин колундагы ары таасирдүү, ары ийкемдүү, ыктуу колдонууда көптөгөн натыйжаларды алууга өбөлгө түзгөн жана түздөн-түз катышкан универсалдуу каражат.

Көркөм чыгарма, жалпы эле көркөм адабият өзү билдирген маалымат аркылуу адамга таасир этүү максатын көздөп, ал максатына, адамга таасир этүүгө көркөм каражаттарынын жардамы менен маалыматка образдуулукту, экспрессивдүүлүктү, эмоционалдуулукту берүү аркылуу жетишери белгиленет. Мында адабияттын объектисине тиешелүү болгон маалыматтар колдонулат.

Көркөм стилдин өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен тексттин тили талдана баштайт.

Адегенде, текст мугалим тарабынан көркөм окулат. Текстти эки-үч окуучу да үн чыгарып класста көркөм окушат. Көркөм окуудагы окуучунун ийгилиги мененмүчүлүштүктөрү мугалим тарабынан белгиленет. Кимдин, кайсы чыгармасынан алынганы такталат. Андан соң бул чакан тексттеги окуучулар түшүнбөгөн сөздөр такталат. Тактоо, аныктоо бүт класстын активдүү катышуусу менен иштелет. Практика көрсөткөндөй, көпчүлүк окуучулар “өр”, “таманында”, “кар тозоңу”, “үп”, “дымыктырып” деген сөздөрдүн маанилерин толук биле беришпейт. Мугалимдин жардамы менен айтылган сөздөр туюндурган маанилер такталгандан кийин, окуучулар ал сөздөрдү түшүндүрмөсү менен дептерлерине жазып алышат. Сөз маанилерин бышыктоо, кепте колдонууну камсыз кылуу үчүн айтылган сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзүлөт. Ал сабакта окулуп, талданат.

Мындан кийинки сабак процесси Ч. Айтматовдун “Гүлсарат” повестине адабий жана тилдик талдоолорду жүргүзүүгө арналат. Повесттин мазмуну кыскача айтылып, жыйынтыктар чыгарылган соң, төмөнкү суроолор берилип, жооптор алынат.

1. “Өр талашкан кара жол” символикалык мааниге ээ. Бул аркылуу жазуучу эмнени берген? (Адам турмушу, анын басып өткөн жолу. Өр-улам тиктен, жогору кеткен жол).

2. “Кары киши”, эмне үчүн “кары киши” деп берилген? Ал кары киши чыгарманын аягында эмне болду? (Аты өлүп, ээн талаада, атынын жүгөнүн ийинине салып, жөө, жалгыз калды).

3. Эмне үчүн “Картаң ат, абыдан эле картаң ат” деп берилген. Ал картаң ат эмне болду? (Ат өтө картаң ат болгондуктан араба сүйрөп келе жатып, жолдо өлүп калды).

4. “Эски араба”, “кары киши”, “картаң ат” кандай символдук маанини билдирет? ж.б. (“Эски араба” – эскирип колдонуудан чыгып бара жаткан “буюм” шайман. Алар кийин колдонулбай калды. “Кара киши” – өмүрү өтүп картайып бара жаткан адам. “Картаң ат” – акыры жолдо өлүп калды).

Берилген тексттин интеграцияланган сабакта колдонулушун болжолдоп көрөлү. Кыргыз тили, кыргыз адабияты жана тарых предметтеринин интеграцияланган сабагы үчүн берилген текст өзүн-өзү таануунун, өз элин, өлкөсүн таануунун, ой жүгүртүүнүн, таанып билүүнүн жана өзүн-өзү өстүрүүнүн чакан булагы. Көркөм стилде жазылган бул тарыхый маалымат өз элинин тарыхый, үрп-адат, каада-салтын билип, аларга талдоо жүргүзүп, ал оюн жекече тыянак чыгарып, адамзаттын, элдин, улуттун, ар биринсандын жаралуу, калыптануу, өнүгүү процесстери боло тургандыгын андап-билип, эл турмушу анын тарыхы, көркөм адабияты, тили, музыкасы жана башка ажырагыс биримдикте болорун түшүнүүгө каражат экендигин окуучуга түшүндүрүү максатын койгон сабак интеграцияланган сабак катары эсептелет. Мындай сабакты уюштурууда мугалим ири алдыда сабактын максатын так аныктап, мазмунунун негизин түзүп, материалдарды топтоп, сабакты өзү

жалгыз өтөбү, окуучуларды жардамга тартабы же интеграцияланган предметтердин мугалимдерин катыштырабы ж.б. маселелерди алдын ала чечип алуусу зарыл.

Кыргыз тили кайсы гана предметтер менен интеграцияланбасын, ал негизги жетектөөчү предмет катары айырмаланып турууга тийиш. Эне тилге берилген бул артыкчылык тилдин ойлоо, таанып-билүү, аң-сезим менен байланышта болушу жана окутуунун негизги каражаты, куралы болуу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, сабактардын интеграцияланышы толугу менен жаңы нерсе эмес, анын негизи педагогика менен бирге жаралып, педагогиканын ажырагыс компоненти болуп келе жатат. Предметтерди интеграциялоо менен окутуу азыркы коомдун турмуш-шартына, коомдун социалдык суроо-талаптарына шайкеш билим берүү зарылдыгынан активдешип, билим жана тарбия берүүдө интеграцияланган процесстерди колдонуунун жаңы баскычы, соңку бийиктиги катары бааланууга тийиш деп эсептейбиз. Ошондой эле бул багыттагы теориялык-дидактикалык маселелерди чапчаң чечүү жана кыргыз тилин окутуу практикасында кеңири жайылтуу милдети актуалдуу маселелерден.

Үчүнчү бап боюнча тыянак

Иштин жүрүшүндө Бишкек шаарындагы жана региондордогу мектептерде болуп, сабактарга катышып, аларды талкуулап, ошол эле учурда кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешүү, пикир алышуу. сурамжылоо жана башка иш-чаралар жүргүзүлдү. Кыргыз тили сабагына байланыштуу бир катар практикалык маселелер боюнча мугалимдер көптөгөн пикирлерин билдиришти, сунуштарын айтышты, муктаждыктарын билдиришти. Бул боюнча бир катар маанилүү маалыматтарды алдык. Ошол эле учурда практик мугалимдин кыргыз тили сабагы боюнча айрым теориялык маселелер боюнча маалымат-түшүнүктөрү чектелүү экендиги да айкын болду. Практик

мугалимдерге керек болгон теориялык суроолордун бири өтүлүүчү сабактын стратегиясын алдын ала аныктапалуу экендиги белгилүү болду.

Иштин бул бабы сабактын стратегиясын тандап, аныктап алуу маселеси каралды. Кыргыз тили сабагын туура уюштуруп, кызыктуу өтүүгө кедерги болгон айрым себептер тууралуу эмгектерде белгиленип жүрөт. Мисалы, профессор С. Байгазиев себебин “тилди окутуу грамматикалык эрежелерди, тил терминдерин карандай жаттатуунун алкагында камалып келгендигинен” көрсө, Ж. Чыманов мектеп программасында окуучулардын сүйлөөсүн өнүктүрүүгө жалпы сааттын 17,4% гана бөлүнгөндүгүнөн деп белгилейт. Тилди окутуудагы бул көрүнүш кыргыз тилин окутууда гана эмес, башка тилдерди, орус тилин, окутууда да болуп жатканын орус педагогдору да белгилешет. Мисалы, профессор. Е. С. Антонованын пикири боюнча ал себеп төмөнкүдөй:

“... не секрет, что уроки родного языка стали для современных учеников непреодолимо трудными и неинтересными. Одной из главных причин этого является оторванность нашего учебного предмета от реального существования языковой среды, непонимание детьми роли и значения русского языка повседневной жизни”. Бул чындык жана кыргыз тилин окутууга да толук мүнөздүү көрүнүш.

Биз бул абалдан чыгуунун жолдорунун бири катары өтүлүүчү сабактын стратегиясын тактап, аныктап, практикада колдонууну сунуш кылабыз. Сабактын стратегиясы – бул билим берүү системасын өнүктүрүүнүн перспективалуу максаттарын жана каражаттарын, максатты ишке ашыруунун максаты менен шарттарын аныктап, аны турмушка ашыруу. Илимий-педагогикалык изилдөөлөргө таянуу менен, кыргыз тили сабагынын стратегияларын: пассивдүү, активдүү жана интерактивдүү деп аныктап, ар бир стратегиясын алгылыктуу жактары менен айрым кемчиликтери тууралуу маалыматтар берилди.

Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун өзгөчө мааниге ээ болгон методикалык шарттарынын бири окуучуларда билим алуу көндүмдөрүнүн калыптанышы саналат. Кыргыз тилин окутуунун методикасы

илиминде бул проблема боюнча өзүнчө изилдөө иштери жүргүзүлбөй келе жатат. Орус педагогдору менен психологдору бул маселеге маани берип, өз эмгектеринде ал боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, өз корутундуларын берип келишет. Окуучулардын билим алуу, окуу процесстерин аныктап түшүндүрүү боюнча бир катар аныктамалар бар. Мисалы, П. Я. Гальперин, А. Н. Лъентьев окууну ишмердүүлүк деп аныктайт. Ал эми В. В. Давыдов, В. А. Онищук жана башка окууну проблеманы кое билүү жана аларды чече билүү деп түшүндүрүшөт. Биз аларга жана кыргыз педагогдору профессор И. Бекбоев ж.б. педагогдордун пикирин таянуу менен окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн, аны уюштуруунун жана жүргүзүүнүн жолдорун жети этапка бөлүп түшүндүрүүгө аракет кылдык.

Азыркы кыргыз тили сабагынын кызыктуулугун арттырып, натыйжалуулугун жогорулатуунун бир шарты катары кыргыз тилин башка предметтер менен интеграциялап окутууну сунуш кылдык. Мында кыргыз тили сабагын кыргыз адабияты менен конкреттүү текст (Ч. Айтматовдун чыгармасы) аркылуу интеграциялоонун мазмуну берилди.

Албетте, азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуу биз аныктап, сунуш кылган методикалык шарттар менен эле чектелбейт. Сабак жандуу жана өзгөрүлмөлүү болгондуктан аны жакшыртуунун жол-жоболору, шарттары, жалпы эле технологиялары дайыма өзгөрүп, толукталып туруучу, өзгөрүлмөлүү жана дайыма болуп туруучу процесс экендиги белгилүү. Сабактын натыйжалуулугун арттыруу маселеси дайыма болуучу, дайыма толуктоону, өзгөртүүнү талап кылган, коомдук-социалдык суроо-талаптарга жараша оңдолуп, толукталып туруучу жандуу жана зарыл талап болуп саналат.

КОРУТУНДУ

Жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутулуп келе жаткан кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын азыркы талаптарга ылайык аныктоо жана аны ишке ашыруунун ык-жолдорун, каражаттарын иштеп чыгуу максатын көздөгөн бул диссертациялык ишибизде төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

1. Темага байланыштуу адабияттарды окуп-үйрөнүү менен кыргыз тили сабагынын практикадагы азыркы абалын аныктоо боюнча төмөнкүдөй корутундуга келдик. Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарында окутууга салттуу мамиле кылуу, сабактын этаптары эч бир өзгөрүүсүз кайсы класста, кайсы тема өтүлбөсүн бирдей жүргүзүлөт. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын жогорулатууга кызмат кыла албайт. Сабакта колдонулган ык-жолдор, методдор, каражаттар методикалык эмгектерде кандай берилсе, дал ошондой кылып тууроого негизделгендиктен, алар күткөн натыйжаларды бербей келет.

Кыргыз тили мугалимдеринде кеп маданияты, жалпы эле маданий компетенттүүлүктү жакшыртуу зарылдыгы бар.

2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды аныктоо жана аларды ишке ашыруунун ык-жолдорун иштеп чыгуу. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды, негизинен, төрткө бөлүп карадык. Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим-берүүчүлүк.

3. Сабактын натыйжалуулугун өркүндөтүүнүн негизги методикалык шарттары катары сабактын стратегиясын аныктап алууну, билим берүүнүн жаңы парадигмаларын сабакта колдонууну, окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн жакшыртууну жана интеграциялык окутууну көрсөттүк.

4. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, алар боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштардын алгылыктуулугу атайын уюштурулган педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер аркылуу сыноодон өткөрүлдү. Анын жыйынтыгы боюнча ишке айрым толуктоолор киргизилип, практикада колдонуугу сунуш кылынды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Кыргыз тили жана адабияты мугалимдерине окутууга жана окуучуларга карата болгон түшүнүк менен мамилени акырындап өзгөртүүнү сунуш кылабыз. Окутуу – бул окуучуларга билимдердин жыйындысын даяр түрүндө берүү эмес, ал – окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруу менен керектүү билимдерди жекече өздөштүрүүсүнө өбөлгө, шарт түзүү. Окуучу – даяр билимдерди ошол боюнча алуучу объект эмес, ал – мугалимдин көрсөтмөсү, багыттоосу жана уюштуруусу менен керек болгон билимдерди жекече өздөштүрүүчү субъект.

2. Ар бир окуучуну жакындан таанып, анын үй-бүлөлүк социалдык абалын, кызыкчылыктарын, максат-мүдөөлөрүн, өздөштүрүү, үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрүн, саламаттыгын, муктаждыктарын ж.б. жеке сапат, жөндөм, касиеттерин терең үйрөнүү, сабакта аларды эске алуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун социалдык жана дидактикалык шарты экенин эстен чыгарбоону сунуш кылабыз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. . Абдулдаев Э. Кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 349 б.
2. Акунова А. Р. Кыргыз тили. 2-класстын окуу китебине карата мугалимдер үчүн усулдук колдонмо [Текст] / А. Р. Акунова, Б.Чокошова. – Бишкек, 2013.
3. Акунова А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» дисциплинасынын окуу-методикалык комплекси [Текст] / А. Акунова, К. Сартбаев, А. Мураталиева 1-бөлүм. – Бишкек, 2013.
4. Акунова А. «Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуунун методикасы» дисциплинасынын окуу-методикалык комплекси. 2-бөлүм [Текст] / А. Акунова, К. Сартбаев, А. Мураталиева. – Бишкек, 2013.
5. Алимбеков А. Орто мектепте окутуунун методдору [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2019. – 140 б.
6. Алымова А. Т. Кыргыз тилинин практикалык курсу боюнча методикалык колдонмо (кыргыз классын бүтүргөн топтор үчүн) [Текст] / А. Т. Алымова, К. Назарбекова, З. А. Алымбаева. – Бишкек, 2017. – 128 б.
7. Антонова Е. С. Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход: учебное пособие / Е. С. Антонова [Текст] / – М.: КНОРУС, 2007. – 464 с.
8. Ахматов Т. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 176 б.
9. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 475 б.
10. Башталгыч класстардын программалары. – Бишкек: Мектеп 2000. – 63 б.

11. Башталгыч мектептин программалары. – Фрунзе: Кыргызмамбас. 1940. – 87 б.
12. Бекбоев И. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. Жалпы билим берүүчү мектептердин мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн [Текст] / И. Бекбоев, Алимбеков. – Бишкек, Бийиктик, 2011. – 192 б.
13. Бекбоев И. Б. Сабактын оптималдуу вариантын даярдап өткөрүүнүн методикасы [Текст] / И. Б. Бекбоев, А. И. Тимофеев. – Фрунзе: Мектеп, 1988.
14. Бекбоев И. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И. Б. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 230 б.
15. Бердибаев Э. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / Э. Бердибаев, Б. Рысбекова, К. Сартбаев – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 230 б.
16. Васильев Е. В., Канин Т. И., Жиренко О. Е. Открытые уроки по курсу «Русский язык»: 5-11 класс [Текст] / Е. В. Васильев, Т. И. Канин, О. Е. Жиренко. – М.: 2008. – 128 с.
17. Вигман С. Л. Педагогика в вопросах и ответах: [Текст]: учеб. пособие / Вигман С. Л.– М.: Проспект, 2004. – 208 с.
18. Винеvская А. В. Педагогические технологии: вопросы теории и практики внедрения [Текст]: справочник для студентов / Винеvская А. В. – Ростов на Дону: Феникс, 2014. – 253 с.
19. Воителева Т. М. Теория и методика обучения русскому языку: учебное пособие для вузов [Текст] / Т. М. Воителева. – М.: Дрофа, 2006. – 319 с.
20. Гальперин И.Р. К проблеме дифференциации стилей речи [Текст] / Гальперин И.Р. – М.: Педагогика, 1984
21. Голуб К. Б. Секреты стилистики [Текст] / Голуб К. Б., Розенталь Д.Э. – М.: Высшая школа, 1996.

22. Давлетов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / Давлетов С., Кудайбергенов С. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 234 б.
23. Дейкина А. Д. Обучение и воспитание на уроках русского языка [Текст] / А. Д. Дейкина. – М.: Просвещение, 1990. – 176 с.
24. Дравс У. Организация урока (в вопросах и ответах). / Пер. с нем [Текст]: пособие для учителя / У. Дравс, Э. Фурманн – М.: Просвещение, 1984. – 128 с.
25. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 1-китеп [Текст] / Ж. Дүйшеев– Бишкек: Учкун, 2006.
26. Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 2-китеп [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек: Учкун, 2006.
27. Жалилов А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү [Текст]: орто мектептердин V-XI класстарынын окуучулары үчүн кошумча окуу куралы / А. Жалилов. – Бишкек: Айбек фирмасы, 1995. – 116 б.
28. Жаманкулова К. 5-6- класстарда кыргыз тилдин окутуунун айрым маселелери [Текст] / К. Жаманкулова, В. Мусаева – Фрунзе: Мектеп, 1990.
29. Жунусалиев Б. Табигат сырлары [Текст]: 1-китеп / Б. Жунусалиев. – Бишкек, Турар, 2015. – 180 б.
30. Загвязинский В. И. Педагогика [Текст] / В. И. Загвязинский, А. Ф. Захарова. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
31. Золотарова И. В. Поурочные разработки по русскому языку [Текст]: 10 класс / И. В. Золотарова, Л. П. Дмитриева. – М.: ВАКО, 2008. – 240 с.
32. Исаков Б. Дилбаянды кантип жакшы жазуу керек? [Текст] / 5-11 кл. үчүн кошумча окуу китеби / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2018. – 84 б.
33. Исаков Б. Канткенде шар, угумдуу жана жеткиликтүү сүйлөөгө болот? [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Турар, 2016. – 200 б.
34. Исаков Б. Сабак алиппеси [Текст] / Б. Исаков. – Бишкек: Гүлчынар, 2021. – 458 б.

35. Исаков Б. Сабат санжырасы [Текст]: орто мектептин мугалимдери үчүн / Б. Исаков. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 192 б.
36. Исаков Б. Санат сөз: Окуучунун китеп тепчесине [Текст]: 1 бөлүк / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2005. – 312 б.
37. Кадыркулова М. Сын атоочту окутуунун айрым маселелери [Текст] / М. Кадыркулова. – Фрунзе: Мектеп. 1975. – 46 б.
38. Кайбылдаев А. 4-7-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери [Текст] / А. Кайбылдаев. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 67 б.
39. Карандашов В. Н. Педагогическая психология [Текст]: хрестоматия / В. Н. Карандашов, Н. В. Носова, О. Н. Щепелина. – СПб: Питер, 2006. – 412 с.
40. Кен Робинсон. Балалык жөндөмүн өнүктүргөн креативдүү мектептер [Текст] / Кен Робинсон – Бишкек, 2018. – 336 б.
41. Кен Робинсон. Баланын жөндөмүн өнүктүргөн креативдүү мектептер [Текст] / Кен Робинсон – Бишкек, 2018. – 336 б.
42. Коджаспирова Г. И. Педагогика: [Текст]: учебник / Г. И. Коджаспирова– М.: КНОРУС, 2010 – 744 с.
43. Кодухов В. И. Введение в языкознание [Текст]: учеб. для студентов пед. ин-тов / В. И. Кодухов. – М: Просвещение. – 291с.
44. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе: 1960. 187 б.
45. Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук прграммасы. – Бишкек, 2014. – 40 б.
46. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили боюнча расмий документтердин жыйнагы. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2014. – 216 б.
47. Кыргыз тили боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. – Бишкек: Педагогика, 1996.
48. Кыргыз тили жана адабияты сабактарын берүүнүн айрым маселелери. – Фрунзе: Кыргыз ил. изилд. пед. инст., 1958. – 185 б.

49. Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун маселелери. –Фрунзе: Мектеп. 1978. – 78 б.
50. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн. – Бишкек: 2013. – 76 б.
51. Кыргыз-Түрк “Манас” университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул-ыкмалары: усулдук колдонмо. – Бишкек, 2006. – 280 б.
52. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности [Текст] / И. Я. Лернер. – М., 1980. – 57 б.
53. Мамбетакунов Э. Окутуу процессин технологиялаштыруу [Текст] Э. Мамбетакунов // Эл агартуу. – 2017. – № 3-4. – 15-20-бб.
54. Мамбетакунов Э. Окуучуга багытталган психодидактика [Текст] Э. Мамбетакунов // Эл агартуу. – 2016. – № 1-2. – 28-32-бб.
55. Мамбетакунов Э. Физиканы окутуу теориясы жана практикасы [Текст] / Э. Мамбетакунов – Бишкек: “МОК” басма борбору, 2004. – 490 б.
56. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
57. Маразыков Т. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст]: 2-китеп / Т. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005.
58. Маразыкова З. Кыргыз тилинин дидактикалык материалдары [Текст] / З. Маразыкова – Фрунзе: Мектеп. 1989. – 252 б.
59. Махмутов М.И. Современный урок [Текст] / М.И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1985. – 185 б.
60. Мокеев Ш. Д. Сабактарды проблемалуу окутуу [Текст] / Ш. Д. Мокеев, Д. А. Абдуллаева, А. М. Маметова // Эл агартуу. – 2013. – № 5-6. – 21-26-бб.

61. Мукамбетова А. С. Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутууну инновациялоонун илимий-теориялык негиздери [Текст] / А. С. Мукамбетова. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 296 б.
62. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2013. – 554 б.
63. Муратов А., Акматов К. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети: улуттук тарбия жана билим берүү салттары [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: 2020. – 368 б
64. Муратов А. Окутуунун жаңы технологиялары [Текст] / А. Муратов. К. Акматов. – Бишкек: 2020. – 300 б.
65. Мусаева В. И. Кыргыз тили 1-11-класстар [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2004. – 90 б.
66. Мусаева В. И. Кыргыз тили жана кыргыз адабияты / Календардык пландар. 5-11-класстар [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, 2017. Бишкек – 116 б.
67. Мусаева В. И. Кеп маданиятын окутуунун теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / В. И. Мусаева, Абдраимов К. А. – Бишкек: 2018. – 228 б.
68. Мусаева В. И. Окуп – үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар (сабактын максаттары жана көрсөткүчтөрү) [Текст] / В. И. Мусаева, Т. А. Асанакунов. – Бишкек, 2014. – 134 б.
69. Мусаева В.И. Байланыштуу кепти, кептин стилдерин кептик компетенттүүлүктү багыттап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери (монография) [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс. 2017. – 136 б.
70. Мусаева В.И. Баяндама жыйнагы 9-11-кл. [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар. – 172 б.
71. Мусаева В.И. Кыргыз тили 7-класстын окуу китеби (авторлош) [Текст] / В. И. Мусаева. – Ташкент: Басма үйү. 2009. – 157 б.

72. Мусаева В.И. Кыргыз тилин жана адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу / [Текст]: методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Билим басмасы, 2014. – 96 б.
73. Нааматов С. Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөткүчү [Текст] / С. Нааматов. – Бишкек: Кырмамбас, 1935. – 37 б.
74. Наматов С. Тилибиздин методикасынан [Текст] / С. Нааматов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1932. – 36 б.
75. Онищук В. А. Урок в современной школе [Текст]: пособие для учителей / В. А. Онищук. – М.: Просвещение, 1981. – 181 с.
76. Оторбаев Б. К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / Б. К. Оторбаев. – Бишкек: Айат, 2020. – 500 б.
77. Өмүралиева С. Кыргыз тили [Текст]: 10-класс үчүн окуу китеби / С. Өмүралиева, А. Сапарбаева, Р. Эгембердиев, В. Мусаева. – Бишкек: Шам, 2004.
78. Панов Б. Т. Типы и структура уроков русского языка [Текст]: пособие для учителя / Б. Т. Панов. – М.: Просвещение, 1986. – 208 с.
79. Панов Б. Т. Хрестоматия по методике русского языка: Организация учеб. процесса по русс. яз. в школе [Текст]: пособие для учителя / Б. Т. Панов, Л. Б. Яковлева. – М.: Просвещение, 1991. – 271 с.
80. Паси Сальберг. Фин керемети 2.0: Фин мектебиндеги ийгиликтүү реформалардан дүйнө эмнени үйрөнө алат? / [Текст] / Паси Сальберг. Котор. Э. Абжапарова, Б. Абдуллаев. – Бишкек, 2019. – 272 б.
81. Пассов Е. И. Урок иностранного языка [Текст] / Е. И. Пассов, Н. Е. Кузовлева. – М.: Глосса-Пресс, 2010. – 640 с.
82. Педагогический словарь: учеб. пособия для студ. высш. учеб. заведений / под ред. Зимней И. А. – М.: Логос, 2008. – 384 с.
83. Пидкасистый П. И. Педагогика [Текст]: учебное пособие / П. И. Пидкасистый. – М.: Высшее образование, 2008. – 430 с.
84. Подласый И. П. Педагогика [Текст]: учебник / И. П. Подласый. – М.: Высшее образование, 2006. – 540 с.

85. Раимбекова М. Башталгыч мектепте синтаксистик материалдарды окутуу [Текст] / М. Раимбекова. – Бишкек, 2009.
86. Рысбаев С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, 1998. – 60 б.
87. Рысбаев С. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн технологиялары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: 2007.
88. Рысбаев С. Деңгээлдик билим берүү технологиялары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, MirAs print, 2023 – 160 б.
89. Рысбаев С. Кыргыз тили окуу китептеринин мазмуну менен түзүлүшүнө коюлуучу дидактикалык жана методикалык талаптар [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 60 б.
90. Рысбаев С. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдик негиздери жана анын дидактикалык талаптары [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 176 б.
91. Рысбаев С. Кыргыздын элдик баалуулуктары жана нарктуу түшүнүктөр [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2020 – 216 б.
92. Рысбекова Б. Башталгыч класстарда зат атоочту окутуунун кээ бир маселелери [Текст]: башталгыч класстын мугалимдери үчүн / Рысбекова Б. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 175 б.
93. Саалаев Ө. Интерактивдүү усулдарды пайдаланып окутууда жана сабакта ишти уюштурууда мугалимдин ролу [Текст] / Ө. Саалаев. – Бишкек, 2014 – 153 б.
94. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары [Текст] / Ө. Саалаев. – Бишкек, 2009. – 168 б.
95. Сабак – түгөнбөгөн түйшүк. 1-чыгарылышы [Текст] // жооптуу ред.-түз. Б. Кыдырбаева. – Бишкек, 2007. – 96 б.
96. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К. К. Сартбаев. – Бишкек: Мектеп, 1978 – 308 б.

97. Сартбаев К. К. Тандалган эмгектер [Текст] / К. К. Сартбаев. – Бишкек, Турар, 2011 – 756 б.
98. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К. К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп. 1978. – 306 б.
99. Смирнова С. А. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии [Текст]: учеб. для студентов высш и сред учеб. Заведений / С. А. Смирнова. – М.: Академия, 1999 – 512 с.
100. Тимоти Д. Уолкер. Финдердей окуталы: Шайыр – шат класстар үчүн 33 жөнөкөй стратегия [Текст] / Тимоти Д. Уолкер / Котор. М. Саипов. – Бишкек, 2019 – 224 б.
101. Ткачева М. С. Педагогическая психология [Текст]: конспект лекций / М. С. Ткачева. – М.: Высшее образование, 2006. – 192 с.
102. Тодд Уайтекер. Идеалдуу мугалим болуунун сырлары, жетишүүнү жогорулатуунун эффективдүү 40 ыкмасы [Текст] / Тодд Уайтекер, Анетт Бре / Которгондор: К. Абдиев, К. Акматов, К. Кимсанов. – Бишкек, 2016. – 216 б.
103. Тодд Улиткер. Идеалдуу мугалим болуунун сырлары, жетишүүнү жогорулатуунун эффективдүү 40 ыкмасы [Текст] / Тодд Улиткер. – Бишкек, 2016 – 216 б.
104. Төртүнчү класста кыргыз тили окуу китебине карата методикалык көрсөтмө. – Фрунзе: Мектеп, 1974. – 92 б.
105. Тростенцова Л.А. Урок русского языка на современном этапе [Текст]: пособие для учителей / Л.А. Тростенцова, М.И. Разумовская.– М.: Просвещение, 1978 – 144 с.
106. Үмөталиева Б. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / Б. Үмөталиева, К. Сартбаев, Ж. Жакыпов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 131 б.
107. Үсөналиев С. Иш кагаздары жана аларды жазуунун үлгүлөрү [Текст] / С. Үсөналиев. – Бишкек: Шам, 2005.

108. Үсөналиев С. Мектептерде кыргыз тилин окутуунун маселелери. 7-класс [Текст] / С. Үсөналиев. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 79 б.
109. Үсөналиев С., Мусаева В.И. Кыргыз тили. 7-класс [Текст] / С. Үсөналиев. – Бишкек: Шам, 2007.
110. Үсөналиев С. Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу [Текст] / С. Үсөналиев, Үсөналиева Г. – Бишкек, 2005 – 68 б.
111. Харламов И. Ф. Педагогика [Текст]: учебное пособие / Харламов И. Ф. – М.: Гардарики, 1999 – 519 с.
112. Чокошева Б. Башталгыч класстарда сын атоочту окутууга карата көнүгүүлөр [Текст] / Б. Чокошева – Бишкек: 1998. – 29 б.
113. Чыманов Ж. А. Кыргыз тили: Сабактын теориясы жана практикасы: [Текст]: окуу куралы / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2007 – 104 б.
114. Чыманов Ж. А. Кыргыз тили: Сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2009 – 64 б.
115. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009 – 488 б.
116. Чыманов Ж. А. Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Кут Бер, 2015 – 320 б.
117. Шаматов Д. Билимге умтулуу [Текст] / Д. Шаматов – Бишкек, 2019. – 160 б.
118. Шевченко С. Д. Школьный урок: как научить каждого [Текст] / С. Д. Шевченко. – М.: Просвещение, 1991 – 175 с.
119. Эсеналиева К. Э. Кыргыз тилин окуп-үйрөнүүдө деңгээлдер боюнча компетенттүүлүктөрдү баалоо [Текст] / К. Эсеналиева – Бишкек, 2014 – 246 б.

120. Эсеналиева К. Э., Кыргыз тили жана адабияты предмети боюнча сабактардын фрагментинин модели [Текст]: (V-VI кл.). / К.Э. Эсеналиева, А. У. Бектурова. – Бишкек: АРХИ, 2007. – 244 б.